

Мамытов Жумаш

**Көркөм чыгарманын
тилинин кээ бир
маселелери**

*Жогорку окуу жайларынын филология
факультетинин студенттери
үчүн окуу куралы*

Каракол 2007

**К. ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫККӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Мамытов Жумаш

**Көркөм чыгарманын тилинин кээ
бир маселелери**

**Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин
студенттери үчүн окуу куралы**

Каракол 2007

УДК 82/821.0
ББК 83.3
М-22

Эмгек К. Тыныстанов атындагы
Ысыккөл мамлекеттик универ-
ситетинин окумуштуулар кеңеши
тарабынан басмага сунуш
кылынган

Жооптуу редактор: КР ИУАнын академиги, филология
илимдеринин доктору,
профессор Орузбаева Б.Ө.
Рецензенттер: филология илимдеринин доктору,
профессор Усубалиев Б.Ш.;
филология илимдеринин доктору,
профессор Иманов А. И.;
филология илимдеринин доктору,
профессор Ибрагимов С.И.

Мамытов Жумаш
М - 22 Көркөм чыгарманын тилинин кээ бир маселелери
К.Тыныстанов атын. Ысыккөл мамл. ун-ти. - Каракол, 2007. -64 б.

ISBN 9967 - 431 - 10 - 5

Окуу куралы көркөм чыгармаларда экспрессивдүү сөз каражаттары. катары колдонулган эскирген сөздөр менен диалектизмдердин семантикалык-стилистикалык табиятын талдоого арналат. Көркөм адабияттын тилинин адабий тил менен болгон карым-катышы, тарыхый доордун колоритин түзүүдө эскирген сөздөрдүн образдык-эстетикалык кызматы, көркөм чыгармаларда диалектизмдердин аткарган стилистикалык функциялары мүнөздөлөт.

Окуу куралы ЖОЖдордун студенттерине атайын курс окуу үчүн пайдаланылат. Ошондой эле илимий кызматкерлерге, жалпы билим берүүчү мектептердин тил жана адабият мугалимдерине багытталат.

М 4603010000-06
ISBN 9967-431-10-5

УДК 82/821.0
ББК 83.3
© Мамытов Ж., 2007.

Киришүү

Жазуучунун жеке стилин, чыгармачылык устаттыгын туура түшүнүп, терең талдай билүү үчүн көркөм чыгарманын тилин иликтеп үйрөнүүнүн мааниси чоң. Анткени жазуучунун чыгармачылык чеберчилиги, автордук жүзү, чыгармаларынын темалары, идеялары жана каармандарынын образдары жазуучунун тили аркылуу жүзөгө ашырылат, жалпы чыгармачылыгынын жүзүн тил аркылуу гана түшүнүүгө мүмкүн. Жазуучунун тилин жакшылап изилдебей, кылдаттык менен билбей туруп, анын стилин, поэтикасын, көзкарашын аныктоо мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз көркөм адабиятынын, ошондой эле айрым жеке жазуучулардын тилин лингвистикалык аспектиде изилдөөнүн теориялык да, практикалык да зор мааниси бар. Конкреттүү көркөм чыгарманын тилдик формасы менен анын идеялык мазмунунун, образдык системасынын ортосундагы биримдикти көрсөтүү, чыгарманын идеясын жана образдарын ачып берүүдө эне тилдин тигил же бул катмарынан пайдалануудагы ийгиликтерди жалпылоо жана көркөм максат үчүн тилдик каражаттарды тандап алууда айрымдарынын чыгармачылык практикасында кетирилип жүргөн кээ бир мүчүлүштөрдү көрсөтүү аркылуу жандуу адабий процесске көмөктөшүү сыяктуу маселелерди чечүү милдети кыргыз филологдорунун алдына коюлган учурдун маанилүү талаптарынан болуп эсептелет.

Көркөм чыгарманын жана жеке жазуучунун тили филологиянын эки тармагында - тил илиминде, адабият таанууда изилденет. Бирок бул экөө көркөм адабияттын тилине карата эки багытта мамиле кылат. Тилчи көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө тилдик бирдиктерден жана категориялардан чыгарманын көркөм эстетикалык-мазмунуна карай барса, адабиятчы чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тилдик каражаттар аркылуу кантип ишке ашкандыгын иликтейт. Мындайча түшүндүрүү жалпы жонунан туура болгон менен, бул маселе конкреттештирүүнү, тактоону талап кылат. Тилчи адабий чыгарманын мазмунуна канчалык даражада тереңдеп кире алат, ал эми адабиятчы үчүн изилдөөнүн объектиси болгон чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тил аркылуу кандайча жүзөгө ашырылат деген суроо ачык, так түшүндүрүлбөстөн, күнүрт бойдон калып келе жатат.

Кыргыз тил илими менен адабият таануусунда бул сыяктуу ачык, так эместиктердин болуп келе жаткандыгы,

биринчиден, көркөм чыгарманын идеялык мазмуну менен аны берүүнүн тилдик каражаттары бири-бирине эриш-аркак болуп, формасы менен мазмуну диалектикалык биримдикте каралбай келе жаткандыгында, экинчиден, жалпы элдик тилдин системасында көркөм адабияттын тилинин, башкача айтканда, көркөм кептин стилинин спецификалык манызы ачылбай, «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдүн ортосуна ачык чек коюлбай, көркөм кептин стили менен адабий тилдин функционалдык стилдеринин өз ара карым-катышы так аныкталбай келе жатат, үчүнчүдөн, тигил же бул көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмунун жана сюжеттик-композициялык курулушун талдоого алган адабияттык мүнөздөгү эмгектерде же көркөм сын мүнөзүндөгү макалаларда жазуучунун стилине же тилине байланыштуу сөз болуп калса, адабиятчылар «адабияттын биринчи элементи» (М.Горький) болгон тилдин тереңине үңүлүп кирүүнүн ордуна, үстүртөн гана «чыгарманын тили» дегенге «көркөм», «элдик», «элпек», «жеткиликтүү», «түшүнүктүү», «жатык», «шыдыр», «так», «карапайым», «супсак», «чоркок» деген сыяктуу эч нерсени ачып түшүндүрүп бере албаган атрибуттарды, эпитеттерди жамоо менен чектелишет. Тилчи окумуштуулар болсо, адабий чыгарманын жандуу көркөм текстинен сөздөрдү, сөз тизмектерин, сүйлөмдөрдү жулуп алышат да, аны кан-сөлүнөн ажыратып, жалпы тилдик категориялардын, эрежелердин негизинде «анатомиялык анализ» жасап киришет. Көркөм чыгарманын тилин мындайча талдоонун «эң сонун» үлгүсү катары «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» (1983) аттуу китепчеге кирген Н.Шаршеев менен Б.Тойчубекованын макалаларын көрсөтүү жетиштүү болот го деп ойлойбуз. Ал макалаларда көркөм кептин бөлүнбөстүгүн, бүтүндүгүн эске албастан, көркөм сөз каражаттарын Н.Шаршеев (1983:74-84) сөз түркүмдөрү, зат атоочтун жөндөмө, сан категориялары, ат атоочтун түрлөрү, этиштин чактары боюнча «жиликтесе», Б.Тойчубекова (1983: 109-146) көркөм чыгармада колдонулган жөнөкөй сүйлөмдөрдү жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, буйрук сүйлөм, илептүү сүйлөм, бир составдуу, эки составдуу сүйлөм, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч, каратма, кириңди жана сырдык сөздөр деп синтаксиске тиешелүү бардык категориялар боюнча бөлүштүрүп, алардын ар биринин адабий чыгармада көркөм каражат катары кызмат кылары кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынган көптөгөн мисалдардын негизинде далилдөөгө өтө ынтызарлык менен аракет жасаган.

Көркөм адабияттын тилин изилдөө тил илиминин алдына да,

адабият таануу илиминин алдына да ар биринин өз-өзүнө тиешелүү, ошол эле учурда экөөнө тең катышы бар көптөгөн проблемаларды коет.

Бул эмгек көркөм адабияттын тилине тиешелүү көптөгөн маселелердин ичинен көркөм чыгармаларда экспрессивдүү сөз каражаттары катары колдонулган эскирген лексика менен диалектизмдердин семантикалык-стилистикалык табиятын талдоого арналат. Бул эки башка лексикалык каражатты бир изилдөөнүн объектиси катары кароонун себептери төмөнкүчө:

- Эскирген сөздөр да (историзмдер менен архаизмдер), диалектизмдер да азыркы жазма адабий тилдин сөздүк курамынын перифериясында турат. Алар оозеки жана жазма кепте сейрек колдонулат жана карым-катыш жасоодо, пикир алышууда көмөкчү кызмат аткарат.

- Алардын экөө тең, стилистикалык жактан алганда, бейтарап лексикадан айырмаланып, экспрессивдүү-эмоционалдуу лексиканын катарына кирет. Ошондуктан алар адабий тилдин функционалдык стилдери үчүн анчалык зарыл эмес болсо, көркөм сүрөттөөнүн жандуу булагы катары жазма адабий чыгарма үчүн өзүнчө бир эмоционалдуу-экспрессивдүү катмарды түзүп, өтө зарыл каражат катары кызмат кылат.

- Эскирген сөздөр да, диалектизмдер да көркөм чыгармада белгилүү бир доордун тилдик, же адабий агымдын стилдик өзгөчөлүктөрүн, же кайсы бир аймакка, социалдык катмарга тиешелүү адамдардын оозеки-сүйлөө кебинин өзгөчөлүктөрүн элестетүүчү, көз алдыга келтирүүчү адабий ыкманын - стилдештирүүнүн каражаты катары колдонулат. Тилди стилдештирүү аркылуу жазуучу өткөн тарыхый доордун, кайсы бир өлкөнүн, тигил же бул аймактын жергиликтүү колоритин түзүүгө жетишет, ошондой эле каармандардын кебинин индивидуалдуулугун көрсөтө алат.

- Тилдеги өнүгүү дайыма эле бир кылка боло бербейт. Бир эле тилдин ар башка формаларында (мисалы, адабий тилде жана диалект, говорлордо) тилдик өнүгүүнүн ар башка этабындагы көрүнүштөрү бир эле мезгилде катар жашап калышы ыктымал (мисалы: ад.т. *ээ* // диал. *эге* // б.түрк. *ega, iga*, ДТС, 165, 204-6; ад.т. *буудай* // диал. *булдай* // б.түрк. *bu y dai*, ДТС, 120-6; ад.т. *тоо* // диал. *тов* // таг // б.түрк. *тау*, ДТС, 526-6; ад.т. *бод* // диал. *бар* (белбак) // б.түрк. *вау*, ДТС, 77-6; ад.т. *муун* // диал. *буун* // б.түрк. *во у н*, ДТС, 109-6; ад.т. *мурун* // диал. *бурун* // б.түрк. *burun*, ДТС, 126-6.).

Ошондуктан айрым бир сөздөр адабий тилде архаизмге айланып кеткен менен, жергиликтүү диалект, говорлордо жашоосун уланта берүүсү мүмкүн, б.а. адабий тил үчүн эскирген деп эсептелген сөз ошол эле учурда диалектилик сөз катары жашап кала берет.

Демек, эскирген сөздөр менен диалектизмдерди бир темага бириктирип, аларды көркөм чыгармадагы стилдештирүү ыкмасынын каражаты катары бир проблемага байлап изилдөөгө алышыбыз илимий-практикалык талап менен шартталган.

Кыргыз тил илими менен адабият таануусунда көркөм чыгарманын тилин изилдөө иши алтымышынчы жылдардын аяк ченинен башталган. Ошентсе да, акыркы он-он беш жыл ичинде гана көркөм чыгарманын тилине окумуштуулардын назары көбүрөөк бурулуп, ар тараптуу иликтөө иштери жүргүзүлүп жатат. Жалпы эле көркөм адабияттагы, ошондой эле жеке жазуучунун чыгармаларындагы тилдин эстетикалык функциясына, көркөм сүрөттөө каражаттарына арналган салмактуу илимий эмгектер, диссертациялык изилдөөлөр пайда болууда.

Көркөм чыгарманын тилинин туруктугун (Б.Усубалиев, С.Өмүралиеваларда - жумурудук), бүтүндүгүн анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катары эсептөө менен бирге, анын өзүн да жалпы тил системасынан бөлүп кароого болбойт. Демек, көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык функциясы белгилүү бир тилдин лексика-грамматикалык мүмкүнчүлүгү, семантика-стилистикалык ийкемдүүлүгү аркылуу жүзөгө ашат. Ошондуктан көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык касиетин жалпы теориялык планда гана изилдебестен, аны конкреттүү көрүнүшүндө, конкреттүү сөз каражаттарынын конкреттүү чыгармада, конкреттүү жазуучунун, акындын чыгармачылыгында аткарган эстетикалык кызматы боюнча изилдөөнүн да мааниси зор.

Көркөм чыгарманын тилинин курулуш материалы болуп чыгарманын темасына, идеялык маани-маңызына, сюжеттик негизине, композициялык түзүлүшүнө, образдык системасына жараша тилдин бардык сөз байлыктары кызмат кылат. Кыргыз тилинин лексикалык сөз байлыгынын ичинен эскирген сөздөр менен диалектизмдерге кыргыз жазма адабиятынын фактысында көркөм сүрөттөө каражаты катары лингвостилистикалык иликтөө жүргүзүп, алардын семантикалык-стилистикалык функцияларын аныктоону негизги максат кылып койдук.

Бул максатты ишке ашырыш үчүн төмөндөгүдөй маселелерди чечүү милдеттери коюлду:

-Көркөм чыгарманын тили менен адабий тилдин карым-

катышын аныктоо. Бул маселени аныктоо үчүн «адабий тил» деген түшүнүктү тактап алуу зарылчылыгы келип чыгат. Ал эми бул түшүнүк мыйзамдуу түрдө кыргыз адабий тили качан, кандай шартта түзүлдү, кыргыз эли улут болуп калыптанганга чейин адабий тили бар беле? деген суроолорго барып такалат;

-Улуттук адабий тилдин кептик катнашуунун «адабий эмес» формаларынан болгон өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

-Көркөм адабияттын тилинин адабий тилдин функционалдык стилдерине карата болгон мамилесин аныктап көрсөтүү;

-Эскирген сөз жөнүндөгү жалпы маселени, анын түрлөрү - историзм, архаизм жана хронизмдердин ортосундагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды, алардын бөлүнүштөрүн аныктоо, тактоо;

-Көркөм адабияттын тилин стилдештирүү, стилдештирүүнүн максаты, стилдештирүү менен колориттин ортосундагы өз ара мамиле, стилдештирүүнүн ыкмалары жана принциптери, анын түрлөрү жана каражаттары деген сыяктуу маселелерди чечүү;

-Тарыхый доордун көрсөткүчү катары историзмдердин тилди тарыхый стилдештирүүдөгү семантикалык-стилистикалык табиятын конкреттүү тарыхый көркөм чыгарманын фактысында ачып көрсөтүү;

-Көркөм чыгарманын фактысында архаизмдерди өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты катары сыпаттоо;

-Тарыхый көркөм чыгармада эскирген сөздөрдүн маанилерин чечмелөөнүн ыктарын ачып көрсөтүү;

-Автордук баяндоо менен каармандын кебинин ортосундагы өз ара карым-катышты чечмелеп көрсөтүү;

-«Диалектилик сөз», «диалектилик лексика» жана «диалектизм» деген терминдердин түшүнүктөрүн тактап аныктоо, диалектизмдерди түрлөргө бөлүштүрүү;

-Жергиликтүү колоритти берүүнүн стилистикалык каражаты катары кыргыз жазуучуларынын, акындарынын көркөм чыгармаларынын фактысында диалектизмдердин семантикалык-стилистикалык табиятын ачып көрсөтүү, диалектизмдерди колдонуунун принциптерин, колдонуу ыкмаларын аныктоо;

-Кыргыз адабиятынын практикасында көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары диалектизмдерди пайдаланууда кетирилген айрым кемчиликтердин себептерин ачып көрсөтүү.

I БАП

Көркөм адабияттын тили менен адабий тилдин карым-катышы

Бул бап төмөнкүдөй маселелерди камтыйт: «адабий тил» жана «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдүн ортосундагы карым-катыш, алардын адабий эмес тилдик каражаттарга карата болгон мамилелери, адабий тилдин «жазма тил» менен «оозеки тилге» карата болгон катышы, кыргыз адабий тилинин пайда болуу мезгили, шарты, анын диалектилик базасы ж.б.

Академик В.В. Виноградов: «Адабий тил - тигил же бул элдин, кээ бир учурда бир нече элдин да, жазуусунун жалпы тили - көбүнчө жазуу жүзүндө, кээде оозеки түрдө да берилген расмий-иштиктүү документтердин, мектепте окутуунун, жазуу түрүндө турмуштук катнашуунун, илимдин, публицистиканын, көркөм адабияттын, маданияттын бардык көрүнүштөрүнүн тили», - деген аныктама берип келип, андан ары адабий тил сыяктуу өтө эле ар башкача түшүндүрүлүп келе жаткан тилдик көрүнүштү табуу кыйын экендигин белгилеген. Бирөөлөрү адабий тил дегенди сөз чеберлери, жазуучулар тарабынан «жакшыртылган» жалпы элдик тил деп түшүнүсө, экинчилери адабий тилди оозеки кепке, сүйлөшүү тилине каршы турган жазуу тили, китептик тил деп эсептешет. Үчүнчүлөрү адабий тил дегенибиз белгилүү бир эл үчүн жалпы мааниге ээ болгон, диалект жана жаргондордон айырмаланган тил болот деген пикирлерин айтышат. Бул көзкарашты жактагандар адабий тил жазууга чейин эле элдик оозеки чыгармачылыктын тили катары жашашы мүмкүн деп далилдешет. (Виноградов В.В., 1978:28).

Демек, адабий тил үчүн жазма тексттин да, оозеки тексттин да болушу шарт. Оозеки жана кол жазма түрүндөгү адабият аркылуу саясий бирдиксиз, бытыранды кыргыз элинин феодалдык-патриархалдык доорунда эле «тар маанидеги, төмөнкү баскычтагы» адабий тили түзүлгөндүгү жөнүндө ХХ кылымдын 60-жылдарынын башында академик Б.М Юнусалиев адилет пикирин айткан.

Кыргыздарда оозеки текст (фольклор) да, жазма текст да мурда болгон.

Көптөгөн фактыларга жана материалдарга филологиялык олуттуу талдоо жүргүзүп келип, белгилүү тилчи-түрколог Э.Р.Тенишев да кыргыздар жок дегенде эле, ХУІІІ кылымдан

баштап араб жазмасындагы адабий тилне ээ болгон деген жыйынтыкка келген.

Улуттук доорго чейинки бирдиктүү нормасы жок адабий тилден бирдей нормага түшкөн улуттук жазма адабий тилге өтүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн так аныкташ үчүн революцияга чейинки бардык болгон жазма булактарды толук жыйнап, алардын тилин ар тараптан терең изилдөө зарыл.

Албетте, улуттук мезгилдеги адабий тилдин калыптанышын жана өнүгүшүн жазуудан ажыратып кароого болбойт. Бирок жазуунун болушу улуттук мезгилдеги адабий тил үчүн негизги шарт болгон менен, анын бирден бир жеке белгиси эмес. Анткени адамдардын ортосундагы тилдик байланыштын адабий эмес формаларынан улуттук адабий тилди айырмалай турган дагы башка бир канча маанилүү сапаттардын болушу керек:!) лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык жактан белгилүү бир нормага салынгандыгы; 2) бир тилдик жамааттын бардык мүчөлөрүн бирдей тейлөөгө жөндөмдүүлүгү; 3) тилдик катнашуунун бардык чөйрөлөрүндө колдонулуу мүмкүнчүлүгү; 4) анын ар кандай функционалдык стилдерге бөлүнүшү жана 5) сөз чеберлери тарабынан узак убакыттар бою иштетилүү процессинде калыптанышы.

Туруктуу нормага салынган адабий тил ушул тил аркылуу бириккен адамдар жамаатынын бардык мүчөлөрүнүн ортосунда кептик (речтик) катнашуунун жогорку, эң өркүндөтүлгөн формасы катары жашайт. Тилдин бардык көрүнүштөрүн өзүнө баш ийдирген атайын эрежелерди бекем сактоо адабий тилдин жалпы улуттук масштабда катнашуунун маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы үчүн өтө зарыл.

Жалпы улуттук адабий тилден айырмаланып, күнүмдүк тиричиликтеги ээн-эркин сүйлөшүүдө колдонулган жергиликтүү говорлор, территориялык диалектилер сыяктуу кептик катнашуунун төмөнкү формалары нормага салынбай, стихиялуу түрдө өнүгөт.

Адабий тилдин ар кандай нормалары узак убакыттар бою тилдик каражаттарды кылдаттык менен иргөөнүн натыйжасында жалпы элдик тилдин негизинде иштелип чыгат. Жалпы элдик тилдин өркүндөтүлгөн, кылдаттык менен иргелген жана жакшыртылган формасы болуу менен бирге, адабий тил өзүнүн табигый тамыры болгон элдик оозеки тилден эч качан ажырап калбайт.

Демек, адабий тилдин нормасы - узак убакыттар бою элдик

тилди кылдат иштеп чыккан сөз чеберлери менен илимпоз-филологдордун талыкпас эмгегинин жемиши. Адабий норманы бекем сактоо гана улуттук тилди улуттун толук баалуу каражаты, ой-пикирди калыптандыруунун жана жүзөгө ашыруунун кубаттуу куралы болушун камсыз кылат.

Улуттук адабий тил ошол тилдик жамааттын бардык мүчөлөрү үчүн жалпы бирдей болуу менен, анын коомдук бардык талаптарын камсыз кылууга тийиш. Ал турмуштун түрдүү кырдаалдарында, адамдардын өндүрүштүк, маданий жана саясий ишмердигинин бардык чөйрөлөрүндө колдонулат. Октябрь революциясынан кийинки кыргыз элинин турмушундагы зор өзгөрүүлөр кыргыз тилинин коомдук милдетин аябай кенитти. Кыргыз тили улуттук жазма адабий тил болуп түзүлдү. Өзгөчө анын мамлекеттик тил статусуна ээ болушу анын коомдук кызматынын андан бетер өркүндөшүнө зор өбөлгө түзүүдө.

Улуттук адабий тил бүтүндөй улуттун бардык талабын камсыз кылат. Ошондуктан ал өзүнүн лексикалык, фразеологиялык курамы боюнча да, фонетикалык, грамматикалык түзүлүшү жактан да ар түркүн, бай келет. Тилди колдонуу чөйрөсүнүн көп кырдуулугу жана ошого жараша коомдун көп жактуу, ар түркүн тилдик каражаттарды керектөөсү жалпы улуттук тилдин системасында функционалдык стилдердин болушун шарттайт. Ал эми жалпы улуттук адабий тилдин бир нече функционалдык стилдерге бөлүнүшү - анын эң маанилүү жана мүнөздүү белгилеринин бири.

Адабий тилдин стилдери - бул анын нормага келтирилген системасынын чегинен чыкпай турган, белгилүү коомдук максатка жана колдонулуу чөйрөсүнө жараша бири-биринен таасирдүү сүрөттөө каражаттары жана мүмкүнчүлүктөрү боюнча айырмаланып турган түрлөрү. Алар өздөрүнө тиешелүү сөздүк курамы, ошондой эле айрым грамматикалык кошумча маанилери жана белгилери боюнча да бири-биринен айырмаланышат. Адабий тилдин стилдери жөнүндө сөз болгон учурда, баарыдан мурда, анын негизги эки түрү: оозеки жана жазма формалары эске алынат.

Адабий тилдин китептик-жазма түрү өз кезегинде тилдин коомдук милдетине, б.а. адамдардын ортосундагы тилдик катнашууда кайсы максат менен колдонулуп, кандай кызмат аткаргандыгына жараша дагы атайын стилдик түрлөргө, же тилдин функционалдык стилдерине бөлүнөт.

Кыргыз жазма адабий тилинде бир кыйла калыптарын калган функционалдык стилдер катары:

Официалдуу-администрациялык, юридикалык, канцеляриялык ж.у.с. чөйрөлөрдө колдонулуучу иш кагаздарынын; мезгилдүү басма сөздөрдө, газета-журналдык билдирүүлөрдө, агитациялык-пропагандалык материалдарда пайдаланылуучу публицистикалык; илимий монографияларда, окуу китептери менен окуу куралдарында, илимий макалаларда ж.б. колдонулуучу илимий стилдерди көрсөтүүгө болот.

Жалпы улуттук адабий тилдин байлыгы, анын башка көрсөткүчтөрү менен катар, тилдик катнаштын ар кандай чөйрөлөрүн бири-биринен чектөөгө жөндөмдүү келген өнүккөн стилдик системасынын болушу менен да аныкталат.

Адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасында көркөм чыгарманын тили, же көркөм кептин стили жөнүндөгү маселеге өзүнчө токтолуу керек. Стилистика боюнча адабияттарда бул маселеге тиешелүү негизинен эки түрдүү көз караш бар. Окумуштуулардын бир тобу көркөм чыгарманын тилин адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасына кошушат. Б.А.Ларин, В.В.Виноградов баштаган башка изилдөөчүлөр аны жалпы улуттук адабий тилдин функционалдык стилинин бир деп кароого каршы чыгышат.

Көркөм чыгарманын тилинде жалгыз гана анын өзүнө таандык, адабий тилдин функционалдык стилдеринин эч кайсынысында болбогон белгилер жана өзгөчөлүктөр бар. Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн негизи болуп, көркөм чыгармадагы тилдин өзгөчө функциясы эсептелет. Көркөм чыгармада тил жалаң эле анын жардамы менен сөз устаты өзүнүн чыгармасын жараткан курал, инструмент гана эмес, ошол көркөм чыгарманын өзүн түзгөн материал да боло алат. Сөз искусствосу катары адабияттын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп тилдин мына ушул эки жактуу функциясы эсептелет. Ошондуктан көркөм адабиятта тилдин аткарган кызматы адамдардын ортосундагы кадыресе тилдик катнашууда аткарган кызматынан бир кыйла айырмаланат.

Сөздүн көп маанилүүлүгү иш кагаздарында же илимий стилде ойду так түшүндүрүүгө жолтоо кылса, көркөм адабиятта, өзгөчө поэзияда, көп маанилүүлүк сөзсүз керек. Көркөм адабиятта ар бир сөз ойду калыптандыруунун жана аны жүзөгө ашыруунун гана куралы болбостон, эстетикалык маанини туюнтуунун да куралы болуп кызмат аткарат. Демек, көркөм адабиятта пайдаланылган ар бир сөз же тилдин башка элементи эстетикалык функцияга ээ болуу менен, адамдар ортосунда катнаштын кадимки утилитардык,

практикалык функцияларынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Сөздүн эстетикалык маанисинде анын интеллектуалдык мазмунуна караганда экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк басымдуулук кылат. Ушундан улам көркөм тилде маанилик сыйымдуулук жана көп пландуулук, ошондой эле кептеги өзгөчө көркөм түстүн болушу келип чыгат. Көркөм адабияттын тилинин башкы жана ажырагыс сапаты мына ушунда. Ошондуктан көркөм чыгарманын тилин талдаган кезде дайыма окурмандын көп пландуу эстетикалык кабыл алуусун аныктай турган эң кеңири контекст жана ар бир жеке сөз негизге алынуу керек. Мында адабий чыгарманын текстинин чуулдугу жана бөлүнбөстүгү бекем сакталышы зарыл.

Сөздөр өздөрүнүн жаралышынан эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоклуп, сезилбей да калат. Көркөм чыгарманын тилинде болсо сөзгө тиешелүү бул алгачкы, адепки образдуулук дайыма жаңы күч менен күтүлбөгөн жерден жылт этип чыга келет. Ар бир жазуучунун поэтикалык чеберчилиги мына ушул эчак көнүмүшкө айланган эски сөздүн алгачкы кооздугун «жарк эттире» билүүсүнөн да көрүнөт. Кээ бирде көркөм чыгарманын образдуулугу тар, чектелген мааниде түшүндүрүлөт. Көп учурда, көркөм кептин образдуулугу жөнүндө кеп кылганда, жазуучу колдонгон тигил же бул тилдик тропторду: салыштырууларды, метонимияларды, метафораларды ж.у.с. гана эске алышат. Бирок кеңири көркөм контекстте алганда, образдуулук ар бир жөнөкөй эле сөздүн маанисинде көрүнөт. Автор түз, номинативдик мааниде колдонгон сөздүн да контекст аркылуу жашырынып жаткан образдуулугу жана көп пландуулугу ачылышы мүмкүн.

Мисалга Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан 1865-жылы Ташкент алдында орус аскерлери менен Кокондуктардын беттешүүсүндө аскер башы Алымкул аталыктын өзүнүн удайчысы колдуу навыт болгон эпизодду сүрөттөгөн үзүндүнү келтирели: «Жанындагы нөкөрлөрүнөн кымкуутта аскербашы ажырай түшкөн эле. Бир гана удайчысы ээрчип жүрдү. Ал адашпай, эч калбай көлөкөсү сыяктуу ээрчип жүрдү. Аты да *кара*, өзүнүн ирени да *кара*, түнөрүнкү, суз, муздак болучу. Эриндерин бек кымтып, агы көрүнбөгөн кичинекей жылтыр көздөрүн былак эттирбей, аскербашыны дайыма тиктеп жүрдү. Колунда милтелүү *кара* мылтык, милтесинен такыр чок өчүрбөйт... Удайчы эки жакты баг-бат каранды. Анын агы көрүнбөгөн жылтыр көздөрү диртилдеп, аскербашынын далысынан өтө баштады. Бул эмнеси? Ал атынан

леп ыргып түшө калды. Ага эч ким серп салбады. Жан кулактын учунда бараткан ызы-чууда эч ким байкабады. *Кара* атынын далдасына өзүнүн *кара* денесин жашыра берип, атынын *кара* жалынан *мылтыктын* учун ашыра сунду. Шашты. Жүрөгү лакылдап, аскербашынын далысын кароолго токтото албай, өзүнөн өзү чоочуп, селт деп *мылтыкты* кайра тартты. Акактап оёун ачкан бойдон дагы эки жакты бат-бат каранды. Дароо эниле, *кара* жалдан *мылтыкты* дагы ашырышка батынды... Көз ирмемде *мылтык* үнү тап этти!... Аскербашы селт дегендей болуп түзөлө түштү да, акырын ийилип ээрдин кашына өбөктөп туруп калды...»

Алынган үзүндүдө *кара* деген сөз жыш учурады. Текст боюнча бардык учурда *кара* номинативдик, түз мааниде *кара ат, кара ирен, кара мылтык, кара дене, кара жол* болуп, өң - түс маанисинде колдонулган. Бирок романда *кара* номинативдик өң, түс маанисинен тышкары өзүнүн аскербашчысына, аталык Алымкулга, ал аркылуу эл-журтуна, өлкөсүнө кылган чыккынчылыкты, кыянаттыкты, ашкан каранеттикти, карасанатайлыкты образдуу кылып көрсөтүп жатат.

Ошентип, көркөм чыгарманын контекстиндеги ар бир сөздүн образдуулугу, көп маанилүүлүгү жана көп пландуулугу көркөм адабияттын тилин адамдар ортосундагы катнашуунун башка фунуцияларынан айырмалап турат.

Көркөм адабияттын тилин жалпы элдик адабий тилдин функционалдык стилдери менен бир катарга коюуга болбой тургандыктын дагы бир себеби - ал кандай гана стилге салыштырганда өзүнүн стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү боюнча алда канча сыйымдуу жана кеңири. Көркөм чыгарманын текстине адабий тилдин кадыресе функционалдык стилдеринин кайсынысынын болбосун элементтерин киргизүүгө мүмкүн. Албетте, көркөм чыгармага жогорку стилдердин элементтерин киргизүү чыгарманын контекстине, сюжеттик-композициялык структурасына жараша көркөмдүк жактан жүйөлүү (мотивировкаланган) болушу зарыл, ал өзүнүн кадыресе эмес колдонулушу менен эстетикалык жаңы функцияга ээ болот. Романда же повестте жазуучунун коомдук-саясий көз карашын ачып көрсөткөн публицистикалык чегинүүнүн болушу мүмкүн, бирок бул чегинүү эч качан куру максат (самоцель) катары кабыл алынбайт. Көркөм прозалык чыгарманын текстине анын органикалык составдуу бөлүгү катары илимий, философиялык, тарыхый экскурстардын киргизилиши ыктымал. Бирок мында да көркөм прозада илимий мүнөздөгү чегинүү негизги жана үстөмдүк абалга ээ боло албайт. Романдын же повесттин бүтүн

контекстинде алар эстетикалык кызмат аткарып, текстке анча-мынча стилизациялык түс берет. Көп учурда адабий чыгарманын ичине иштиктүү документтер да киргизилет. Мында иштиктүү-расмий стилдин элементтери, сөзсүз, көркөм чыгармада стилистикалык жактан кайра иштелип чыгат да, көркөм контекстке киргизилиши жүйөлүү болуп, эстетикалык функцияга ээ болот.

Көркөм адабияттын тили жалпы колдонулуучу «стандарттуу» адабий тилден тилдик туюнтуунун адабий эмес каражаттарына карата болгон мамилелери боюнча да принциптүү түрдө айырмаланат. Нормага салынган адабий тил адамдар ортосундагы катнашуунун жогорку формасы катары анын төмөнкү формаларына: карапайым тилге, диалектилерге карама-каршы коюлат. Көркөм адабияттын тили, нормага келтирилген стандарттуу адабий тилдин функционалдык кандай гана стилине караганда, тилдик катнашуунун мындай төмөнкү формаларына алда канча чыдамдуу келет. Иш кагаздарына, илимий иштерге тиешелүү стилде таптакыр колдонууга болбой турган кептин диалектилик түрмөктөрү, эгер жазуучу тарабынан көркөм мазмун менен шартталган болсо, аны көркөм адабияттын текстине киргизүүгө толук мүмкүн жана жөндүү да болот, Бирок жалпы кабыл алынган адабий нормадан чегинүүлөр сөз устаттарынан чон чеберчиликти, өтө кылдаттыкты талап кылат. Кичине эле аша чапкандык көркөмдүктү толук бойдон жоюуга алып барышы ыктымал. «Стандарттуу» адабий тилдин функционалдык стилдеринен көркөм чыгарманын тили жазуучулар тарабынан башка тилдин лексикалык, фразеологиялык элементтерин колдонушу боюнча да айырмаланат.

Көркөм кептин мүнөздүү белгиси катары ошол эле тилдин өткөн доорлоруна тиешелүү болгон архаикалык элементтерди жана автордук стилистикалык неологизмдерди, окказионалдык сөздөрдү да эсептөө керек. Көркөм чыгарманын мүнөздүү белгиси болуу менен, автордук неологизмдер, окказионалдык сөздөр жана архаизмдер адабий тилдин иштиктүү жана илимий стилдери үчүн таптакыр жараксыз.

Бирок «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктү «адабий тил» деген түшүнүктөн жана анын функционалдык стилдеринен айырмалап кароо менен бирге, алардын ортосунда органикалык тыгыз байланыштын бар экендигин эч качан унутпообуз керек. Көркөм адабияттын тилинин негизин жалпы элдик тил, анын ичинде улуттук жазма адабий тил түзөт. Ошол эле учурда улуттук адабий тилдин калыпганышында жана өнүгүшүндө көркөм адабияттын тили өзгөчө зор роль ойнойт.

II БАП

Тарыхый доордун колоритин түзүүдө эскирген сөздөрдүн образдык – эстетикалык кызматы

1-§. Эскирген сөздөр жөнүндө жалпы маселелер

Жалпы эле лингвистикалык адабиятта, анын ичинде кыргыз тил илиминде да, «эскирген лексика», «архаизм», «историзм», «хронизм» деген сыяктуу терминдердин колдонулушу жана түшүндүрүлүшү боюнча али толук бирдиктүү пикирлер жок. Окумуштуулардын бир тобу «архаизм» деген терминди жалпы эле «эскирген сөз» же «эскирген лексика» деген менен синоним катары карайт. Лингвистердин экинчи тобу тилдин активдүү лексикасынан биротоло чыккан, же чыгып бараткан сөздөрдүн бардыгын жалпысынан «эскирген лексика» деп атоо менен, алардын эскирүү себебине, азыркы тилдин сөздүк курамы менен болгон карым-катышына жана лингвостилистикалык функциясына карай историзмдерге жана архаизмдерге бөлүштүрүп карашат.

Кийинки кездерде историзм менен архаизмдердин ортосундагы аралык көрүнүш катары айрым коомдук-саясий түшүнүктөрдүн өзгөрүлгөн мазмунуна ылайык келбей эскирип калган сөздөрдү хронизмдер деп атап, өзүнчө бөлүү тууралуу пикирлер пайда болууда.

Кыргыз тил илиминде эскирген сөздөр атайын илимий изилдөөнүн объектиси катары окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бура элек. Бул маселе боюнча жалпы маалымат мектепке жана жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде, окуу куралдарында гана берилген. Эскирген сөздөр, аларды классификациялоо жана ага байланыштуу терминдер кыргыз тилинин окуу китептеринде, окуу куралдарында ар кайсы авторлор тарабынан ар башкача түшүндүрүлүп, чаржайыт колдонулуп келе жатат. Албетте, аталган тилдик бирдиктин табиятын кеңири планда изилдөө гана мындай баш аламандыктан арылат.

Ошондуктан эскирген сөздөрдүн көркөм чыгармада аткарган эстетикалык функцияларын аныктай турган лингвостилистикалык багытта гана изилдөө жүргүзбөстөн, эскирген сөздөрдүн жалпы маселелерине токтолуп, «эскирген сөз», «историзм», «архаизм», «хронизм» деген түшүнүктөрдүн жана алардын түрлөрүнүн ортосундагы чектерин бири-биринен так ажыратып албай туруп, алардын эстетикалык кызматы жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эмес.

Эскирген лексика деп азыркы тилдин лексикалык деңгээлинде мезгил жактан борборду түзгөн бейтарап лексикага карата перифериялык абалдагы, мазмуну жана формасы боюнча эскирген бардык сөздөрдү эсептөө менен, аларды историзм, архаизм жана хронизм деп үч типке бөлүштүрөбүз.

Г.Элдин өткөн турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запастан чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары али азыркы тилде колдонулган сөздөр историзмдер деп аталат.

Историзмдер төмөнкүдөй белгилер менен мүнөздөлөт:

1) Историзмдердин тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгышы экстралингвистикалык факторлорго, башкача айтканда, коомдун социалдык, саясий, маданий өнүгүш тарыхына байланышат. Алар элдин өткөндөгү коомдук-саясий, маданий-социалдык турмушуна, согуш иштерине жана башкаларга байланыштуу болгон сөздөрдүн аркандай лексикалык-семантикалык топторун өз ичине камтыйт.

2) Историзмдер азыркы учурда эскирүүгө дуушар болгон нерселердин, буюмдардын, түшүнүктөрдүн бирден-бир аталышы болуп эсептелет. Ошондуктан ал өзү аталган реалий менен бирге эскирет да, анын азыркы тилде эч кандай синоними, варианты болбойт.

3) Эскирген түшүнүктүн бирден-бир жекече аталышы болгондуктан, өткөн доорду сүрөттөөгө арналган көркөм, тарыхый, илимий чыгармаларда авторлор историзмдерди колдонбой кое албайт жана алардын бардыгында бирдей номинативдик функция аткарат.

4) Историзмдердин азыркы тилде синониминин болбошу жана эскирген түшүнүктү жекече аташы анын көркөм чыгармада доордун колоритин түзүү үчүн автордук баяндоого да, каармандын кебине да бирдей эле тиешелүү болушуна мүмкүндүк берет.

Историзмдерге айланып кеткен тилдик бирдиктерди түзүлүшүнө жана мазмунуна карай өз ара лексикалык историзмдер, семантикалык историзмдер, фразеологиялык историзмдер жана историзм-макалдар деп төрт топко бөлүштүрүү максатка ылайыктуу.

Эскирген түшүнүккө байланыштуу историзмге айланган жекече лексеманы лексикалык историзм деп атайбыз: *хан, бек, нөкөр, күрсү, соот, зоолу, зындан, жайчы ж.б.*

Эскирген түшүнүк менен бүтүндөй сөз байланышпай, анын айрым гана мааниси эскирүүгө дуушар болсо семантикалык

историзм болот. Маселен, жигит деген сөз «улан, бойго жеткен эркек бала, эр жеткен эркек» жана «эр, тайманбаган, тартынбаган адам, азамат» деген маанилеринде азыркы тилде кеңири колдонулса, анын «манаптын, болуштун жана бийлөөчү таптын кызматын кылып, жандап жүргөн адам, малай» деген мааниси семантикалык историзмге айланган.

Элдин турмушундагы эскирген түшүнүктөрдү туюнткан тилдеги туруктуу сөз айкаштары фразеологиялык историзмдер деп аталат. Маселен, *сөөгү меники, эти сеники* (уулун окутуу үчүн молдого берерде айтылуучу сөз), *таман акы* (көбүнчө мал баккандыгы үчүн төлөнүүчү акы), *чөл ооз* (жайлоодон пайдалангандыгы үчүн алынган акы), *акыр заман* (диний түшүнүк боюнча дүйнөдө жашоо-тиричилиги токтолуу мезгили) деген сыяктуу сөз тизмектери элдин өткөндөгү жашоо-тиричилигине, ишенимдерине байланыштуу болгондуктан, азыркы тилдин активдүү сөздүк курамында сейрек учурайт.

Элдин коомдук-саясий турмушундагы, жашоо-тиричилигиндеги, дүйнөнү таанып-билүүсүндөгү эскиче түшүнүктөр менен байланышкан макалдарды историзм-макалдар деп атайбыз. *«Кембагалды сыйласаң, чокою менен төргө өтөт», «Тоок куш эмес, катын киши эмес», «Молдо киши - катын киши, катын киши - жарым киши», «Кул кутурса, кудукка кайырмак салат»* деген сыяктуу макалдар азыркы түшүнүккө карама-каршы келет.

II. Элдин турмушундагы түшүнүктөрдүн, нерселердин эскириши менен бирге эскирбестен, түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөз же маани гана ордун башка сөзгө бошотуп берүү менен, тилдин активдүү сөздүк курамынан биротоло чыгып, элдин күндөлүк кебинде такыр унутулуп калган сөздөр жана маанилер архаизмдер деп аталат.

Архаизмди мүнөздөөчү белгилер төмөнкүлөр:

1) Архаизмдердин эскириши көбүнчө интралингвистикалык факторлорго байланыштуу, б.а. тилден тигил же бул сөздүн чыгып калышы ал туюнткан кандайдыр бир түшүнүктүн эскириши менен шартталбастан, синоним, полисемия, варианттуулук сыяктуу тилдик көрүнүштөр менен байланышат. Маселен, кийинки эле жылдары *окуучу* деген сөздүн «мектепте окуган бала» жана «китеп, газеталарды окуй турган адам» деген маанилерин бири-биринен так айырмалоо үчүн кийинки маанисинде *окурман* деген уңгулаш сөз колдонула баштады. Натыйжада *окуучу* деген сөздүн экинчи мааниси эскирүүгө учурап, кош маанилүү сөздөн жеке маанилүү сөзгө өттү.

2) Архаизмдер азыркы учурдагы жашап жаткан көрүнүштөрдүн эскиче же мурдагы аталышы болгондуктан, анын азыркы тилде сөзсүз синоними же варианты болот. Ал өзү атаган чындыкты түшүндүрүүчү азыркы тилдеги сөз менен стилистикалык-семантикалык катнашты түзөт. Демек, мындан айтылуучу ойго жараша синонимдик катнашта турган архаизм менен азыркы тилдеги сөздүн ылайыктуусун тандап алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

3) Архаизмдердин азыркы тилде синоними бар болгондуктан, тарыхый темага арналган көркөм чыгармаларда аларды азыркы сөздөр менен алмаштырууга толук мүмкүн. Бирок жазуучулар көп учурда чыгармадагы тарыхый боекту күчөтүш үчүн, кадыресе номинативдик функцияда эмес, стилистикалык максатта архаизмдерди пайдаланышат.

4) Архаизмдер историзмдер сыяктуу тарыхый колоритти түзүүнүн гана каражаты болбостон, каармандарды кептик жактан мүнөздөөнүн жана айтылган сөзгө экспрессивдүү-эмоционалдуу түс берүүнүн да каражаты болуп кызмат аткарат. Алар автордук кепте окуя кейипкердин көз карашында бааланып жаткан учурда колдонулат.

Историзмдер тилдин лексикалык жана фразеологиялык деңгээлине гана тиешелүү көрүнүш болсо, «архаизм» деген термин менен тилдин фонетикалык жана грамматикалык системасындагы эскирген көрүнүштөр, б.а. тилдин тарыхый өнүгүшүндө колдонуудан чыгып калган айрым тыбыштык жана грамматикалык каражаттар да аталат.

Архаизмдерди эскирүү даражасына жана азыркы тилде колдонулуп жүргөн синонимдери же варианттары менен болгон катышына жараша нагыз лексикалык, семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык архаизмдер деп өз ара топторго бөлүштүрөбүз.

Ордун башка сөзгө бошотуп берүү менен, бүтүндөй колдонуудан чыгып калган сөздөр нагыз лексикалык архаизмдер деп аталат: *абырак* (сылыктык, жөн билгилик), *бозгун* (эмиграция), *бозгунчу* (эмигрант), *имла* (орфография), *парман* (буйрук), *коолу* (токтом). Нагыз лексикалык архаизмге жеке лексемадан турган жөнөкөй сөз түрүндөгү жана эки унгудан турган кошмок сөз түрүндөгү архаизмдер да кирет: *жай байлык* (жеке менчик), *жер майы* (нефть), *тул киндик* (борбор) ж.б.

Колдонуудан бүтүндөй сөз чыкпастан, анын айрым мааниси гана архаизмге айланып, калган же жаныдан ээ болгон маанилери менен тилде жашоосун уланта берсе, мында семантикалык архаизм

келип чыгат. Маселен, бүгүнкү күндө тилибизде кеңири колдонулган бир кыйла сөздөрдүн жыйырманчы кылымдын 20-30-жылдарында башка да маанилерде колдонулгандыгын жана ал маанилердин азыр эскирип калгандыгын ошол кездерде чыккан газета-журналдардан, чыгармалардан алынган мисалдардан көрө алабыз. «Эркин-Тоодо» *мал* (товар), *топурак* (территория), *эсеп* (отчет), *тил* (басма орган) маанисинде да колдонулган.

Жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен, мурунку кебетесинде эскирүүгө дуушар болгон сөздөр лексика-фонетикалык архаизмдер деп аталат. Азыркы кездеги жазылышынан жана айтылышынан айырмаланган *кезит*, *кемесия*, *кемунус*, *кемсомол*, *кемитет*, *кеперетип* деген сөздөр «Эркин-Тоодо» ушул формасында жазыла турган. Азыр бул сөздөр адабий тилде лексика-фонетикалык архаизмге айланып, интеллигенттер, жаштар тарабынан бул сөздөр орус тилинин нормасында өздөштүрүлүшүнүн натыйжасында жазма жана оозеки кепте *комиссия*, *газета*, *комсомол*, *коммунист*, *комитет*, *кооператив* түрүндө колдонулат.

Азыркы кезде колдонулган сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөсүнөн гана айырмаланган архаизмдер лексика-морфологиялык архаизмдер деп аталат. Маселен, азыркы адабий тилибиздеги *жумушчу*, *уюм*, *башчы* деген сөздөрдүн ордуна мурда ушул эле сөздөргө уңгулаш, бирок мүчөсү боюнча айырмаланган *жумушкер*, *уюк*, *баштык* деген сөздөр колдонулуп келгендигин «Эркин-Тоонун» жана ошол кезде чыккан көркөм чыгармалардын материалдары далилдейт.

III. Азыркы тилде жашап жаткан түшүнүктүн өзгөрүлгөн мазмунуна ылайык келбей калып, эскирүүгө дуушар болгон сөздөр хронизмдер деп аталат.

Историзмдерден хронизмдердин айырмасы: ал туюнткан түшүнүк жоюлуп кетпейт, бирок анын мазмуну өзгөрүлөт же мазмунунун көлөмү кеңейет. Ошондуктан анын эскиче аталышы түшүнүктүн жаңы көлөмүнө жана мазмунуна туура келбей калат да, башка ат менен алмашат. Мисалга Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын аталышынын кандай өзгөрүүлөргө учурап келгендигин көрсөтсөк болот.

Эскирген сөздүн бул түрү мазмуну өзгөрүлгөн түшүнүктүн жаңы аталышы менен синоним боло албашы боюнча архаизмдерден да айырмаланат. Маселен, РСДРП, РКП(б), ВКП(б), КПСС өз ара бири-бирине синоним эмес.

Хронизмдер тар чөйрөгө тарайт жана историзмдерге, архаизмдерге караганда аз санда болот.

2-§. Кыргыз көркөм адабиятындагы стилдештирүү проблемасы

Көркөм адабияттын тилин стилдештирүү маселеси изилдөөбүздүн борбордук проблемаларынан болуп эсептелет. Мында стилдештирүүнүн максаты, стилдештирүү менен колориттин ортосундагы өз ара мамиле, стилдештирүүнүн ыкмалары жана принциптери, түрлөрү жана каражаттары деген сыяктуу маселелер камтылат.

Көркөм адабияттагы «тилди стилдештирүү» деген түшүнүктү жазуучунун атайын максат менен бүтүндөй бир чыгармада же анын айрым бөлүктөрүндө, баштан-аяк бүт баяндоодо же жалаң гана катышуучу каармандардын кебинде кандайдыр бир доордун, улуттун, жергиликтүү калктын тилинин өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле жеке жазуучунун, адабий агымдын, жанрдын стилдик өзгөчөлүгүн элестетип берүү үчүн болгон иш аракети катары түшүнсө болот.

Көркөм чыгарманын колорити же анын мүнөздүү өзгөчөлүгү автор пайдаланган көркөм сүрөттөө каражаттарынын бардыгынын жыйындысынан түзүлөт. Колоритти берүүнүн негизги каражаты болуп чыгарманын тилин «стилдештирүү» эсептелет: Демек, реалисттик колоритти берүү тилди стилдештирүүнүн натыйжасы, максаты болот. Бирок колорит экстралингвистикалык каражат менен, ба, сүрөттөлүп жаткан окуянын мазмуну аркылуу да берилиши мүмкүн.

«Колорит» деген түшүнүк «стилдештирүү» деген түшүнүккө жакын. Бирок «стилдештирүү» деген түшүнүктүн мааниси «колорит» деген түшүнүккө караганда кененирээк. Анткени көркөм адабиятта белгилүү бир өткөн доордогу, кайсы бир өлкөдөгү, территориядагы элдин тилин, социалдык же профессионалдык катмарлардын тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн гана стилдештирбестен, жеке жазуучунун стилин, адабий агымдын жана жанрдын тилин да стилдештирүүгө болот. Мына ушул жагынан алып караганда аталган түшүнүктөр өз ара айырмаланышат.

Көркөм чыгармада реалисттик колоритти түзүү үчүн жалпы эле адабият тарыхында тилди стилдештирүүнүн төмөнкүдөй түрлөрү кездешет:

1. Тилди тарыхый стилдештирүү;
2. Тилди улуттук стилдештирүү;
3. Тилди локалдык стилдештирүү;
4. Тилди социалдык стилдештирүү.

5. Тилди профессионалдык стилдештирүү;

6. Адабий үлгүнүн тилин стилдештирүү.

Стилдештирүүнүн акыркы түрүн өз кезегинде дагы төмөнкүдөй майда түрлөргө бөлүүгө болот:

а) жеке жазуучунун тилин стилдештирүү;

б) адабий агымдын тилин стилдештирүү

в) белгилүү бир жанрдын тилин стилдештирүү

1 Стилдештирүүнүн түрлөрүнүн ичинен жазуучулардын чыгармачылык практикасында тилди тарыхый стилдештирүү көбүрөөк колдонулат. Анын үстүнө тарыхый стилдештирүү менен стилизациянын башка түрлөрү көп учурларда кабатташып кездешет, б.а. тарыхый доордун колоритин түзүү үчүн жалпы эле эскинин элесин берген стилистикалык каражаттардан тышкары, башка өлкөнүн, башка элдин улуттук белгисин, жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигин, ар кандай социалдык катмарлардын рухий дүйнөсүн, профессионалдык топтордун турмуш шарттарын элестеткен ар түрдүү каражаттар да кызмат кыла тургандыгын көрүүгө болот. Тарыхый атмосфераны сездирүү үчүн ошол доорго тиешелүү болгон белгилүү адабий жанрды имитациялоо (тууроо) да чоң мааниге ээ.

Тарыхый жанрдагы көркөм чыгарманы жаратууда, анын сүрөттөлгөн доорго ылайыктуу тилин түзүүдө жазуучулар эки түрдүү кыйынчылыкка дуушар болушат. Атап айтканда, өздөрүнүн чыгармаларын бүгүнкү күндүн окурмандарына арнап жазган жазуучулар тарыхый каармандарды азыркы окурмандардын тилинде сүйлөтсө, тарыхый көркөм чындыкты бурмалаган болор эле. Ал эми, качанкы бир өткөн доордун тилдик өзгөчөлүгүн майда-баратына чейин реставрациялап, калыбына келтирсе, ал чыгарма бүгүнкү күндүн окурмандарына түшүнүксүз, толук жеткиликсиз болуп калат. Ошондуктан мындай темада чыгарма жараткан жазуучу иштин эки жагына тең көңүл буруусу зарыл, тактап айтканда, чыгармада сүрөттөлүп жаткан доордун тилдик өзгөчөлүгүнө мүнөздүү болгон лексикалык, грамматикалык каражаттарды кылдаттык менен тандап алып, аны азыркы тилге ыгы менен синирүү керек. Ошону менен бирге өткөн доордун тилдик өзгөчөлүгүн каармандардын кебине гана киргизүү автордук баяндоо менен кейипкердин кебинин ортосунда кескин контрасты түзүп, чыгарманын бүтүндүгүнө залалын тийгизет. Ошол үчүн

доордун өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү элементтер. стилизациялык каражаттар белгилүү өлчөмдө автордук баяндоодо да орун алышы - закондуу көрүнүш. Бул чыгарманын бир бүтүндүгүн камсыз кылат. Тилди тарыхый стилдештирүүнүн каражаты болуп, биринчи кезекте, эскирген лексика - историзмдердин жана лексикалык архаизмдердин ар кандай типтери эсептелет. Ошондой эле тарыхый стилдештирүүнүн лексикалык каражаттарынын катарына морфологиялык архаизмдерди, эскирген кайрылуу, саламдашуу формулаларын, башка тилдерден кирген лексиканы да кошууга болот. Тарыхый көркөм чыгарманын автору көркөм текстке тарыхый документтерден, эски ырлардан, курандын сүрөөлөрүнөн үзүндүүлөр, айрым фразалар, афоризмдер киргизүү аркылуу да тилди тарыхый стилдештирүүсү ыктымал.

2. Тарыхый темага арналып жазылган көркөм чыгармада жалаң эле өткөн доордун колорити гана берилбестен, сюжеттик кырдаалга жараша башка өлкөнүн, башка элдин турмушу да сүрөттөлүшү ыктымал. Мындай учурда ошол өлкөнүн, ошол элдин жашоо-тиричилигин, экономикалык-саясий абалын, үрп-адатын, диндик ишенимин, тилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү көркөм сүрөттөөнүн каражаттары талап кылынат, б.а тилди улуттук стилдештирүү зарылчылыгы келип чыгат. Тилди улуттук стилдештирүү сүрөттөлүп жаткан элдин тилинин айрым мүнөздүү элементтерин көркөм чыгарманын боюна сиңирүү аркылуу жүзөгө ашырылат. Жазуучулар тилди улуттук стилдештирүү үчүн негизинен лексика-фразеологиялык каражаттарды пайдаланышат. Автордук баяндоого же каармандардын кебине сүрөттөлүп жаткан элдин тилине тиешелүү айрым сөздөр, сөз түрмөктөрү, фразалар киргизилет.

Тилди улуттук стилдештирүүдө фразеологиялык түрмөктөр, афоризмдер, макал-ылакаптар да зор мааниге ээ болот. Текстке орундуу киргизилген макал-ылакаптар элдик акылмандыктын, элдик салттын көрсөткүчү катары улуттук колоритти берүүдө ролу чоң. Тилдин улуттук өзгөчөлүгү бүтүндөй бир фразалар, кептин үзүндүлөрү аркылуу да берилиши мүмкүн.

3. Көркөм адабиятта жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү тилди локалдык стилдештирүү аркылуу жүзөгө ашат. Локалдык стилдештирүүнүн каражаттары болгон диалектизмдер, территориялык дублеттер көбүнчө каармандардын кебинде,

айрым учурларда автордук баяндоодо да колдонулуу менен, жалаң гана жергиликтүү өзгөчөлүктү чагылдырбастан, тарыхый колоритти түзүү үчүн да пайдаланылат.

4. Тилди социалдык стилдештирүү да көркөм чыгармаларда коомдогу социалдык катмарлардын кулк-мүнөзүн, рухий дүйнөсүн ачып берүү үчүн стилистикалык каражат катары колдонулуу менен бирге, локалдык стилдештирүү сыңары эле тарыхый доордун элесин берүү үчүн кызмат кылат. Социалдык стилдештирүүнүн каражаттары - жаргонизмдер, арготизмдер, варваризмдер, чет тилдик сөздөр социалдык топтордун тилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү касиетке ээ болуу менен, бардык учурда дээрлик каармандардын кебинде колдонулат. Автордук баяндоодо окуя кейпкердин атынан сүрөттөлгөн учурунда гана пайдаланылышы мүмкүн.

5. Тилди стилдештирүүнүн локалдык жана социалдык типтерине жакын дагы бир түрү - профессионалдык стилдештирүү. Мында чыгарманын каарманын кесибин боюнча сүрөттөп көрсөтүү максаты коюлат да, терминологиялык мүнөздөгү сөздөрдү, профессионалдык жаргонизмдерди айрым каармандардын кебине же чыгарма айтып берүү формасында жазылган болсо, автордук баяндоого да киргизүү аркылуу кадыбесе узалдык ык менен да, ошондой эле кайсы бир функционалдык стилди, маселен, илимий, официалдуу-документтик, публицистикалык стилдерди имитациялоо аркылуу да жүзөгө ашат.

Кыргыз жазма адабиятынын практикасында стилдештирүүнүн жогоруда аталган түрлөрүнөн тарыхый доордун тилин жана улуттук тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн стилдештирүү бир топ кеңири орун алган. Анын калган түрлөрү (улуттук, социалдык, профессионалдык стилизациялар) жогоркуларды толуктоо катарында кызмат кылат.

Ал эми Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романында стилдештирүүнүн аталган бардык түрлөрү, ыктары жана каражаттары өткөн тарыхый доордун реалдуу колориттин түзүүгө багындырылаган. Доордун колоритин түзүп, реалдуу элесин тартуу үчүн өтө кызык, ар түркүн жана ачык-айкын материалды лексика берет.

3-§. Историзмдер - тарыхый доордун көрсөткүчү

Белгилүү доордун материалдык көрсөткүчү, мүнөздөөчү белгиси катары историзмдер каармандардын кебинде да, автордук баяндоодо да кенири колдонулат. «Сынган кылыч» романындагы историзмдер чыгарманын мазмунуна, анда сүрөттөлгөн окуяларга жараша тематикалык жактан бай жана ар түркүн, алардын аткарган стилистикалык кызматтары да бирдей эмес.

Романдагы окуя, негизинен, Шералы хан көтөрүлүп, Кокондун тагына минип, таажысын кийген 1842-жылдан башталып, 1876-жылга чейинки мезгилди ичине алган менен, Шералынын так талашууга укугун негиздеш үчүн, Ажыбай датканын узак аңгемеси аркылуу Амир Темир Көрөгөндүн династиясынын санжырасы айтылып, Шералыга чейинки Кокон хандары жөнүндө сөз болот. Бекназар баатыр кыргыздардын «качанкы бир өткөн өтүмүшүнөн» тамсил айтат. Окуянын чордону Фергана өрөөнүндө өткөн менен, сюжеттик түрдүү кырдаалдар окурманды Чаткал, Алай тоолоруна, Сары-Өзөн-Чүй, кең Таласка, Бадахшан, Каратегинге, Афганстан, Индостан өлкөлөрүнө жетелеп барат. Ордодогу шаан-шөкөттөр, тымызын аңдышуулар менен элеттеги бейгам тиричилик, амал үчүн жааташып кан төгүүлөр, сарай төңкөрүштөрү менен карапайым букаралардын өз ара ырайымдуулуктары, жаат талашып, миң сан колду опат кылган кандуу кыргындар менен эмгекчи элдин боштондук үчүн күрөшү, падышалык Россияга карата, бир тараптан, Кокондун бийлик ээлеринин, экинчи тараптан, эзилген эмгекчи элдин мамилелери романдын сюжеттик өзөгүн түзөт.

Эмгекчи элдин терисин сыйрып, канын соргон хандар, бектер, бийлер, даткалар менен өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагып күн өткөргөн коргоосуз шордуу бечаралар – романдын каармандары.

Роман сюжеттик жактан ар түрдүү көп сандаган окуяларды өз ичине камтыган бир бүтүндүктү түзөт. Кылдаттык менен иргелген архивдик тарыхый материалдар, окуяларды өз көзү менен көрүп, ал окуяларга өздөрү аралашкан адамдардын жазган жазмалары, каттары менен куйма кулак карыялардан сурамжылап чогулткан элдик уламыштар, болумуштар чыгарманын сюжеттик эриш-аркагына чеберчилик менен кынаштырылган.

Ар бир сюжеттик бөлүктүн мазмунуна жараша тарыхый жана көркөм чындыкты берүү үчүн жазуучу ылайыктуу сүрөттөө каражаттарын тандайт жана ошол аркылуу окурманга өз оюн

жеткирүүгө аракет жасайт. Ошол себептен «Сынган кылыч» романынын сүрөттөө каражаттары көп кырдуу жана стилистикалык жактан таасирдүү.

Романда тилди тарыхый стилдештирүүнүн каражаттары катары историзмдердин ар кандай типтери - лексикалык, семантикалык, фразеологиялык историзмдер жана историзм-макалдар кеңири пайдаланылган.

1. Лексикалык историзмдер. «Сынган кылычта» колдонулган историзмдердин ичинен турмуштун ар кыл жактары менен тике байланыштуу жана тематикалык жактан өтө ар түрдүү тиби болуп лексикалык историзмдер эсептелет. Аларды төмөнкүдөй бир нече тематикалык топторго бөлүштүрөбүз.

1) Коомдук-саясий турмушка байланыштуу историзмдер. Жазуучу Кокон хандыгынын коомдук-саясий түзүлүшүнүн манызын ачып, окурмандын көз алдына элестүү кылып жеткирүү үчүн коомдун социалдык жана экономикалык турмушу менен байланыштуу болгон историзм сөздөрдү кеңири колдонот. Романда мамлекеттин бийлик ээсин, башкаруучусун атаган *өкүмдөр, хан, падыша (падиша, падишах, паша)* деген сөздөр жыш учурайт. Романда бул сөздөр семантикалык жактан бирдей мааниде эмес. Булардын ортосунда стилистикалык айырмачылыктар да бар. *Өкүмдар* жеке Кокон мамлекетинин бийлик ээси эмес, жалпы эле мамлекет башчысы катары кеңири мааниде колдонулган. Бул сөз автордук баяндоодо да, кейипкерлердин кебинде да бирдей колдонулат. *Хан* - Кокон мамлекетин башкаруучу монархтын, официалдуу аты. *Падыша (падиша)* деген историзм Кокон ханына кайрылууда гана кейипкерлердин кебинде учурап, автордук баяндоодо Россия мамлекетинин падышасы маанисинде берилет. Бул историзмдин *падишах* түрүндөгү варианты бардык мамлекеттердин өкүмдарлары жөнүндөгү баяндоолордо же аларга кайрылууларда көтөрүңкү-салтанаттуу тон берүү үчүн колдонулган. *Паша* сөзү каармандардын кебинде *падыша* деген сөздүн түштүк диалектилик варианты катары колдонулат да, орус падышасы маанисинде *Ак паша* түрүндө учурайт. Романда *паша* мындан башка да маанилерде колдонулат. Түркстандын генерал-губернатору жергиликтүү элдин тилинде *жарымпаша* аталган. Жергиликтүү калк оозеки кепте мамлекеттин бийлик ээсин гана эмес, орус генералдарын да *паша* аташкан. Маселен, романда каармандардын кебинде генерал Черняев "*Чырнай паша*", генерал Скобелев "*Искөбул паша*", генерал Головачев "*Галавачы паша*", генерал

Вейнберг " *Вей лаша*" деп берилген. Кыргыз тилинин котормо жана түшүндүрмө сөздүктөрүнүн эч биринде *паша* деген сөздүн бул мааниси катталган эмес. Романда биринчи жолу ушундай мааниде колдонулган. Бул жерде орус генералдарынын "*паша*" аталышы гана эмес, алардын фамилияларынын бузулуп айтылышы да жергиликтүү улуттук стилизациялоо каражаты катары кызмат кылат. Мындай стилизациялык каражат автор дүйнөгө персонаждын көзү менен карап, ошол аркылуу каармандын ой толгоосун, сезимин, кайгысын, кубанычын, маанайын берген учурда автордук контекстте да учурайт. Мисалы: "Исхакты жолмо-жол ой басты. Коконго кирип ордого отуруп алса кандай болот эле? Күч кана буга? Кудаяр бир жагынан, анын күчүгү Насирдин бир жагынан коргон тегеренип шимшиген көркоо карышкыр сыяктуу түн жамынып жортуп жүрүшөт. Кокондун жаман дубалы *Искөбүл пашанын* замбирегине туруштук кыла алабы? Анан эмне деп Кокон барышыбыз керек? -Жүрөгү солк этип, Исхак аттын тизгинин жыйды". Калдыресе автордук баяндоодо булар эч өзгөрүүсүз эле колдонулган. Романда Кокон хандыгы менен кандайдыр бир карым-катышта, алакада болгон чет өлкөлөрдүн, мамлекеттердин өкүмдарларынын наамын, титулдарын атаган историзмдер да стилизациялык каражат катары учурайт. Маселен, ХIУ кылымдын орто ченинде Орто Азияда кубаттуу мамлекетти түзгөн, Чынгызхан тукумунан чыккан Азияны багындыруучу Темирлан (Аксак Темир), «амир» аталган жана анын мурасчылары да «*амир*», «*шах*», «*султан*» деген титулдарга ээ болушкан. Ошондой эле, *амир*, *амиран* деп Бухара эмиратынын өкүмдары, Афганистандын башкаруучусу да аталат. Сөз арасында *хорезмшах* жөнүндө да кеп болот. Каратегиндин бийлөөчүсү «*шаа*» аталган. Байыркы кыргыздар жөнүндө өткөн өтүмүш айтылып, анда алар өздөрүнүн башчысын «*ажо*» деп атагандыгы жөнүндө автор эскертет.

Россия империясынын монархы *падыша*, *ак падыша* деген кыргызча аталыштары менен катар *император* деген эң жогорку наамга, титулга ээ болгон.

Ар өлкөнүн бийлөөчүлөрүнүн, монархтарынын ар башкача аталыштары, наамдары, титулдары жалаң гана доорду мүнөздөөчү касиетке ээ болбостон, ар элдин, ар өлкөнүн өзгөчөлүгүн белгилеген тилди улуттук стилдештирүү каражаты катары да кызмат кылган

Романда Кокон ханынын ставкасына тиешелүү *ордо*, *так(такты)*, *тажы(таажы)*, *сарай* деген историзмдер колдонулат. Кокон хандары ордодо өз тегерегине ар кандай даражадагы,

титулдагы жанжөкөрлөрдү, ордо кызматкерлерин топтогон. Булардын ичинен ордодогу эң улуу даража хан жаш мезгилде өлкөгө башчы, регент -*аталык* эсептелет. Хан сарайындагы эң жогорку даражаны билгизген историзм катары бул сөз романда биринчи колдонулган. Аталык ордодогу гана эмес, аскер ишинде да эң жогорку даража, колбашчы, башкы командачы болгон. Ошондуктан романда Алымкул, Мусулманкул, Нүзүп аталыктар *аскербашы, колбашчы, миңбашы* деп да аталышат. Мындан башка хан сарайындагы ордонун даражалуу адамдарынын тобуна *увазир, парваначы, абтабачы, ынак, наиб, казынабашы, эшик ага* жана башкалар да кирет.

Романда жогоруда аталгандардан башка Кокон хандыгынын социалдык-экономикалык түзүлүшүн мүнөздөөчү дагы көптөгөн историзм сөздөр колдонулат.

«Сынган кылыч» романында Кокон хандыгынын мезгилиндеги социалдык жана экономикалык мамилелерге байланыштуу «доордун нагыз сөздөрү» эскирген лексиканын башка тематикалык топторуна караганда сан жагынан алда канча артыкчылык кылат. Коомдун структурасы ошол коомдук түзүлүшкө тиешелүү реалдуу социалдык топтор, катмарлар сүрөттөлүп жаткан мезгилге таандык тилдеги аталыштары аркылуу ачылып берилет. Кокон хандыгынын коомдук структурасына кирген социалдык топтор романда жалпы жонунан эле берилбестен, алар өз ичинен майдаланып, конкреттештирилип, ар кайсыларынын жекече коомдук орундары кенири сүрөттөлгөн. Ошондуктан романдын сөздүк курамында коомдун ар кандай топторун жана алардын өкүлдөрүн атаган эскирген сөздөр көп колдонулат.

А.Н.Толстой: «Тарыхый каармандар алардын доору жана ошол доордун окуялары талап кылгандай ойлошу жана сүйлөшү керек. Эгер Степан Разин адепки накопление тууралуу сөз кыла турган болсо, окурмандан андай китепти столдун алдын көздөй ыргытып жиберер эле жана анысы туура болмок, бирок алгачкы накопление жөнүндө, айталык, автордун билүүсү жана унутпоосу жана тигил же бул тарыхый окуяны ошол көз караш менен кароосу керек», - деп көрсөткөн (Толстой А.Н. Полное собрание сочинений. Том 13.-М.: ГИХЛ, 1949. С.593.). Тарыхый романдын чоң устатынын бул пикири толук бойдон Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романына да тиешелүү. Бул романдан азыркы тилибиз үчүн кадыресе болгон социалдык жана экономикалык түшүнүктү атаган сөздөрдү кезиктире албайбыз. Романда сүрөттөлүп жаткан доордун коомдук

жана экономикалык өзгөчөлүктөрү мааниси жактан ушул түшүнүктөр менен байланыштуу болгон тарыхый сөздөрдүн кеңири колдонулуш зарылчылыгын туудурган. Бул категориядагы сөздөрдү колдонуунун өзүнчө өзгөчөлүгү бар. Коомдун социалдык жана экономикалык жактары менен байланыштуу сөздөрдү сүрөттөлүп жаткан мезгилге ылайыктуу маанисинде гана колдонууга болот. Ансыз тарыхый чындык бурмаланып калышы ыктымал.

Романдын тилине социалдык жана экономикалык терминдердин бир кыйла көп санда киргизилиши - Т.Касымбековдун сүрөттөлүп жаткан коомдун структурасынын тарыхый жактан так болушун сактоого кылган аракетинин натыйжасы. Жазуучу Т.Касымбеков өзүнүн тарыхый романына Кокон хандыгынын мезгилиндеги коомдук-саясий турмушка тиешелүү историзм сөздөрдү мынча өлчөмдө киргизгени менен, өткөн доорго тиешелүү сөздөрдү майда-чүйдөсүнө чейин терип-тепчип жыйнап, чыгарманын тилинин түшүнүктүүлүгүнө залал келтирген эмес. Автор тарабынан кылдаттык менен тандалып алынган лексиканын бул тобу чыгармада сүрөттөлгөн коомдун мамлекеттик-административдик түзүлүшүндөгү жана кызмат адамдарынын, мекемелердин иштеген ишиндеги өтө маанилүү белгилерди, мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдырып көрсөтүү үчүн колдонулган. Ал эми бул болсо тарыхый романда мезгилдин колоритин түзүүдө зарыл каражат болуп саналат. Анын үстүнө, мындай сөздөр чыгарманын бүт тулкусуна баштан-аяк себеленип чачырап, органикалык түрдө сиңирилген.

2) Согуш ишине байланыштуу историзмдер. «Сынган кылыч» романында уруш көрүнүштөрүн сүрөттөөгө көп орун берилген. Кокон тагы үчүн болгон кармашууларды, ордо менен элеттин ортосундагы кагышууларды, көтөрүлүшчүлөр менен хан аскерлеринин ортосундагы кандуу кыргындарды, орустун аскердик бөлүктөрү менен жергиликтүү аскерлердин ортосундагы согуштук аракеттерди реалдуу сүрөттөп көрсөтүш үчүн автор чыгармада эскирген лексиканын бул катмарына да көп ирет кайрылган.

а) Кокон армиясындагы аскердик даражаларды, чиндерди жана кызматтарды атаган историзм сөздөр: *миң башы, сардар, саркер, паңсат, жүз башы, элүү башы, он башы, туу башы, баатыр башы, жигит башы, караул башы, корбашы, ясаулбашы* ж.б.

Эски орус армиясынын командалык составын атаган историзмдер: *генерал-адъютант, штабс-капитан, унтер-офицер, сотник* ж.б. Тарыхый романда бул историзмдердин колдонулушу Кокон аскерлери менен орус армиясынын түзүлүшүндөгү

айырмачылыкты айгинелеп, тарыхый чындыкты элестетүү үчүн кызмат кылат.

б) Аскердик бирикмелерди, бөлүктөрдү жана аскерлердин түрлөрүн атаган историзм сөздөр: *кол, кошун, сыпай, сарбаз, каракелтек, нөкөр, удайчы, дөлөнгүз кайгуул, кайгуулчу, жесек ж.б..*

Т.Касымбеков орус аскер бөлүктөрүнүн аттары катары *козак, орус козак отряды, козак-орус отряды, козак жүздөрү, козак полку, каратель, каратель отряд, каратель аскер* деген сөздөрдү жана сөз айкаштарын пайдаланган. Изилдөө ишинде Москва мамлекетинин чет жакаларына көчүп барып жайланышкан эркин согуштук-дыйкандык уюмдун мүчөсүн жана ошол казактардын тукумдарын, алардан түзүлгөн согуштук бөлүктүн жоокерлерин атаган *казак* деген сөздүн *козак* деген фонетикалык формада алынгандыгы, кыргызчалап *жазалоочу, жазалоочу отряд, жазалоочу аскер* деп алууга ылайыктуу сөздөрдүн орусча *каратель, каратель отряд, каратель аскер* түрүндө берилгендиги романда орунсуз колдонулган көрүнүш катары талкууга алынат.

в) Жоо жарактарын, курал-жабдыктарды, согуштук кийимдерди, коргонуу жана кол салуу каражаттарын, ыктарын атаган историзмдерден *кылыч, найза* деген сөздөр көп колдонулат. Бирок бул сөздөр жеке алганда Кокон хандыгынын мезгилин мүнөздөчү мааниге ээ боло албайт. Ал сөздөр качан гана *ийри кылыч, чолок кылыч, кандуу кылыч, наркескен кылыч, тыктуу кылыч, дамашки кылыч, куу найза* сыяктуу атрибуттар менен бирге айтылган сөз айкаштарында жөнөкөй гана куралдын түрлөрүн атаган номинативдик мааниге ээ болбостон, сүрөттөлүп жаткан доордун колоритин түзүү үчүн элестетүү сөз каражатына айланат, Романдын башталышында эле *ийри кылыч* Кокон аскерлеринин символикалык образы катары көрүнөт. Муну 1865-жылкы Ташкент алдында генерал Черняевдин отряды менен Алымкул аталыктын кошунунун беттешкен учурун сүрөттөгөн эпизоддон ачык байкоого болот. «Кокондуктар мынчалык камдуу келерин генерал күтпөгөн эле. Бирок... жеңишинин тагдырына санаркоо болбоду... Бу *ийри кылыччандарды* биринчи жолу көрүп отурабы? Бат атар мылтык менен толук куралданган бир жарым миң солдатты, бул жер түгүл Европага жүрүш кылууга жарай турган мыкты артиллериясы бар. Эмнеден кооп санамакчы?...». Ал эми *чолок кылыч* жалпы эле Кокон аскерлеринин курал-жабдыктарынын, орус армиясынын согуш куралдарына салыштырганда, эч нерсеге арзыбай

тургандыгын Бекназар баатырдын хан элчисине карай айткан сөзүнөн байкоого болот: «...мына, тууган, амирин тутар замат ордо бизди Чырнай пашаага аттандырат турбайбы. Куп, аттаналы, Ордо Чырнай пашаныкындай түз, алыска атар, бат атар мылтык берсин! Замбирек берсин! *Чолок кылыч* жарабайт. Бул эми түн каткан урууларга курал боло алат, болсо! Уктунузбу, мылтык берсин! Замбирек берсин!».

Ошентип, романда *кылыч* жеке эле жоо-жарагынын аты эмес, Кокон хандыгынын символикалык образы катары да колдонулат. Ал кылыч бирде эзилген эмгекчи эл үчүн кандуу да, каардуу да, зордук-зомбулуктун, ырайымсыз кан төгүүнүн куралы болсо, бирде ал Россия сыяктуу өзүнөн күчтүү мамлекеттин алдында алсыз да, чолок да. Ошондуктан автор элдин эркиндик үчүн болгон көтөрүлүшү басылып, Кокон хандыгы жоюлуу менен, анын Россиянын карамагына киришин «мүдөөсү элдин мүдөөсүнө төп келбей, элдин колдоосунан такыр ажырап, эски ордо биротоло жыгылды, анын *кандуу кылычы сынды...*» - деп жыйынтык чыгарат. Демек, коншулаш өзбек, тажик, казак элдери сыяктуу эле кыргыз элинин турмушунда да өтө азаптуу мезгилдердин бири болгон Кокон хандыгынын кыйрашы менен түштүк кыргыздардын өз тагдырын орус элинин тагдыры менен бирге кошкон зор тарыхый окуяны сүрөттөгөн романдын «Сынган кылыч» аталышы символикалуу да, образдуу да, элестүү да.

В.В.Виноградов көркөм кептин маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катары «бир сөздүн же бир синтаксистик бирдиктин ичине камтылган образ айрым учурда, адабий чыгарманын көркөм синтези же жалпыланган символу катары чыгуу менен, анын бүтүндөй композициясын аныктап калат», -деп көрсөтөт (Виноградов В.В. О теории художественной речи.- М.: Высшая школа, 1971. С. 53.).

Романда кылыч жалаң эле эзүүнүн, зордук-зомбулуктун куралы катары эмес, элдин калканчы, ар-намыстын, баатырлыктын куралы катары да сүрөттөлөт. *Наркескен кылыч* элдик баатыр Бекназардын колунда эрк талашкан элдин жек көргөн душманына шилтенген чыныгы айбаттуу куралы болуп көрүнөт.

Изилдөөдө андан ары *тыктуу кылыч*, *дамашки кылыч* деген жоо жарактарынын символикалык образдары алардын этимологиясы менен байланышта талданат. Мындан башка *кара мылтык*, *куу найза*, *каскак*, *шылк этме*, *чокюн баш*, *чокмор*, *үч ача* сыяктуу жоо жарактарын атаган историзмдердин стилистикалык кызматы аныкталат.

3) Динге байланыштуу историзмдер. «Сынган кылыч»

романында тарыхый стилдештирүүнүн каражаты катары диндик лексика да кызмат кылат. Чыгармада сүрөттөлүп жаткан мезгилде Кыргызстандын Кокон хандыгынын карамагына кириши менен кыргыздар арасында ислам дининин таралышы күч алат. Себеби ислам дини хандын амириндеги букараны кынк эттирбей баш ийдирип кармап туруунун кубаттуу куралы болуп эсептелген. Ошондуктан романда бүгүнкү күндөгү окурмандарга түшүнүктүү дин, кудай, пайгамбар, куран, шарият, мечит, намаз, молдо, сопу сыяктуу көп сандаган диндик лексика менен катар окурмандардын кеңири массасына анчалык түшүнүктүү болбогон ислам динине тиешелүү *Шайх-уль-Ислам, Калам-и-Шариф, риваят, сежде, улама, гази* деген жана мусулман дининен башка диндерге байланыштуу түшүнүктөрдү атаган *испарас, будданапарас, буткана, буркан, чүрчүт* деген сыяктуу историзм сөздөр колдонулган. Бирок XIX кылымда кыргыздардын диндик ишеними ислам менен эле чектелген эмес. Кыргыз калкынын басымдуу көпчүлүгү мусулманчылыкка өтө ынта коюшпаган, кыргыздар арасында диндик фанатизм жок болгон. Исламдын догмаларын аз билишкен, диндик ырым-жырымдарды бардыгы эле кунт коюп аткарышкан эмес. Исламды кыргыздар үстүртөн гана өздөштүргөндүктөн, аларла байыркы диндик ишенимдердин калдыктары да көп сакталган, алардын ичинде ата-бабанын арбагына, *теңирге* сыйынуу сыяктуу шаманизмдин, буддисттиктын элементтери чон бун ээлеген. Ошондуктан романда элеттик кыргыздар алланың атын аттап, кудайга тобо келтирүү менен бирге эле, «...о, көкө *теңир*, атасынын топурагы муздасачы...кемпирдин арык эки ийни солкулдап ыйлады. -О, көкө *теңир*, көңүлүм түтпөй атасынын башына куран окуп келейин деп бейитине кетсем, о, көкө *теңир*, караңуу келинге ээ кылбай алып баса беришиптир...» деп, асманга (көккө) жалынышат. Иши онунан чыккан, бактылуу болгон учурду *Хызыр колдоду* деп ишенишкен.

Диндик лексика Т.Касымбековдун бул романында тек гана номинативдик функцияда колдонулуп, тарыхый стилдештирүүнүн каражаты болбостон, дин өкүлдөрүнүн жана башка персонаждардын кеп өзгөчөлүгүн түзүү менен, социалдык стилизациялоонун каражаты катары да колдонулат. Маселен, самаркандык Ахрар кожонун таасири менен «өзүнүн хаң тукумунан экенинен, ата мурасынан түңүлүп, сагы болуп, түн терметип, уктабай кылжындап зикир чалып, биротоло дувана болуп кеткен» Кокондун биринчи ханы Алымдын небереси Болот бектин, Исхактын атасы молдо Асандын, ташкенттик курама Абдымомун бектин кебинде диндик лексика туташ учурагандыгын байкайбыз.

Романда диндик лексика какшык, сарказм үчүн да колдонулат. Маселен, элдин өкүлдөрү Тенирберди, Бекназарлардын кебинде «*бейиш* деген сөз Кудаяр-хандын элге көрсөткөн адам чыдагыс зордук-зомбулугун ашкерелөө үчүн какшык катары айтылат: «Кудаяр-Кудаяр болуп жүрүп, айткылачы, не *бейиш* көрсөттү эле элге?» (Тенирберди). «Баягы кыпчактарга көрсөткөн *бейишидир*» (эл). «Хазрети жакшы *бейиш* камдап жаткан экен букараларына» (Бекназар). Ал эми орустун туткун унтер-офицери Данилди мусулман динине кирбейсин деп, аттырып өлтүргөн Абдымомун бекке карай диндик сөздөр элдик көтөрүлүштүн башчысы Исхактын оозунан ок болуп атылып, чок болуп куйкалайт: «-Бир *капырды мусулман* кылса, өзү гана эмес, жети атасына *сооп*, ага *дозок оту арам*, таңгы машур кезинде *пайгамбардын шапаатын* токтоосуз алат. Жакшы эле аракет кылган экенсиз. Кызыталак *капыр* Данил өлүп кете бердиби? Аттын, өмүрүнчө элдин акысын жеп, *дозокко* кеткен жети атанызды саал жерден *бейишке* тартып чыгарып кое албай калыпсыз да, бек?!

4) Турмуш-тиричиликке байланыштуу историэмдер. «Сынган кылыч» романынын негизги каарманы болуп жалпы эл массасы эсептелет. Мында элдин турмушу - кайгысы менен кубанычы, күчтүүлүгү менен алсыздыгы, үрп-адаты менен каада-салты, жашоо-тиричилиги менен көңүл ачуу, оюн-зооктору кеңири сүрөттөлөт. Демек, ушуларды элестетип көрсөтүп, окурмандын сезимине коңорлук кылып жеткирүү үчүн автордун турмуш-тиричилик лексикасына кайрылуусу - мыйзамдуу көрүнүш. Турмуш-тиричиликке байланыштуу лексика өз ичине өтө кеңири түшүнүктү камтыйт. Ага жашоо-тиричиликке, чарбачылыкка керектелүүчү буюм тайымдардын, кийим-кечектердин, үй жасалгаларынын, тамак-аштын, ичимдиктердин, кездемелердин, музыкалык аспаптардын, казына байлыктарынын, акча бирдиктеринин, ар кандай чендердин жана башка толуп жаткан нерселердин, көрүнүштөрдүн аттары кирет. Чыгарманын сюжети тарыхый романдын авторуна лексиканын бул катмарын өтө кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет. Анткени тарыхый роман жанрынын спецификалык мүнөзү типтүү тарыхый кырдаалды, доордун өзгөчө колоритин түзүүнү талап кылат. Бирок Т.Касымбеков бул чыгармасында тарыхый экзотикага, турмуш-тиричиликти натуралисттик менен сүрөттөп отурууга берилип кетпейт. Ал тарыхый турмуштун типтүү кырдаалдарын жалпы колдонулуучу лексиканын жардамы менен чебер сүрөттөөгө жетишкен.

Ошону менен бирге Т.Касымбеков конкреттүү доордогу элдин турмуш-тиричилигин сүрөттөө үчүн анчалык көп эмес сандагы историзмдерди пайдаланат:

а) кийим-кечектин жана алар тигилген кездемелердин аттарынан *манат, былзы, былзы чепкен, бенарес, паттайи кепич* ж.б. Ушулар менен бирге романда сырт кийимдин аты катары *камзол* деген сөз көп ирет колдонулат. Бул сөз *кемса, кемсал* түрүндө бүгүнкү күндө да кыргыз тилинде учурайт. Бирок, биздин пикирибизче, бул сөздүн романда колдонулушу орунсуз. Анткени *камзол* кыргыз тилине орус тилинен кирген. Орус тили бул сөздү 18-кылымдын башында немец тилинен кабыл алган. Ал өз кезегинде италия тилинен алынып, түпкү чыгышы боюнча латын тили менен байланыштуу экендигин орус тилинин этимологиялык сөздүктөрү далилдейт. Демек, чыгармада сүрөттөлүп жаткан түштүк кыргыздардын али Россиянын составына кошула элек кезинде жергиликтүү элдин арасында европалык (же орусча) формада тигилген кийимдин жана аны атаган сөздүн ушунчалык кеңири таралышы күмөн туудурат.

б) Кыргыздар өткөн мезгилдерде колдонгон музыкалык аспаптардан *дабыл, кернай, сурнай* сыяктуулар. Азыр элдин эсинен чыгып калган бул аспаптар кыргыздардын жоокерчилик заманында көбүнчө жортуулга аттанганда, душман менен кармашканда баатырлардын күчүнө күч, кубатына кубат кошуп, жоонун үшүн алгандыгы элдик оозеки чыгармаларда таамай сүрөттөлөт.

в) Турмуштук лексиканын катарына эски убакта ойнолгон *кыз оюн, ак чөлмөк, топу бекитмей, чек эчки* сыяктуу улуттук оюндардын аттарын кошууга болот.

г) Элдин аза күтүү үрп-адатына байланышкан *көк көйнөк, кара такыя* сыяктуу этнографиялык мүнөздөгү историзмдерди да турмуштук лексикага киргизебиз.

д) Эски өлчөмдөгү акча жана башка чен бирдиктерин көрсөткөн *бир мири, тилла төңгө* жана *теше* сыяктуу историзмдер да турмуштук лексиканын катарына кирет.

Жогоруда көрүнгөндөй өткөн замандын ойку-кайкы турмушун чон чеберчилик менен сүрөттөй алган Т.Касымбековдун бул романында азыркы окурмандарга таптакыр түшүнүксүз сөздөр дээрлик жок. Анткени автор өткөн турмушту сүрөттөө үчүн сөздөрдү өтө кылдаттык менен иргеп алган, тарыхый экзотиканын артынан кууган эмес.

«Тарыхый экзотиканын, башкача айтканда, эмне болсо да азыркыга окшобогондордун артынан кууган жазуучулар тарыхый окуялардын маанисин түшүнүүнү кыйындатып, өткөн менен азыркынын ортосуна өзү үчүн капыстан эле жолтоо түзүп алат» (Щербина В.Р., 1950:141).

Т. Касымбеков «Сынган кылычта» сүрөттөлүп жаткан доордун турмуштук деталдарын өтө эле тыкаттык менен тактап берүүгө аракет кылган эмес. Бул романдын тилинде ачык байкалат. Романдын сөздүгүндө колдонуудан чыккан нерселердин, буюмдардын атын атаган сөздөр өтө эле аз. Эски буюмдарды атаган сөздөрдү колдонуу принциби хан казынасын сүрөттөгөн учурда дагы даанараак ачылат. Хан казынасы буга Мусулманкулдун Алманбетти ээрчитип киришине байланыштуу сүрөттөлөт. Бул жерде сөз турмуштук реалдуу кырдаал жөнүндө болбостон, хан казынасында сакталып турган дүнүйө-мүлк жөнүндө болот. Демек, Т. Касымбековдун хан казынасындагы асыл таштарды, дүнүйө-мүлктөрдү, курал-жарактарды майда-баратына чейин сүрөттөп, көптөгөн археологиялык маанидеги деталдарды пайдалануу мүмкүнчүлүгү бар эле. Бирок бул жерде да азыркы тилибизде активдүү колдонулбаган *жамбы, бермет, каухар, буркан, зоот, фарсы килем, букары килем, кашкары чапан* деген сыяктуу бир аз гана сөздөр менен чектелген.

Чыгарманын мазмуну жагынан алганда турмуштук эскирген сөздөрдү романда болгонго караганда алда канча көп колдонуу мүмкүнчүлүгүнө карабастан, аз гана санда колдонулушун автордун идеялык оюн жүзөгө ашыруудагы художниктик манерасы менен байланыштуу кароо керек.

Т. Касымбеков сүрөттөлүп жаткан доордун турмуштук деталдарын толук чагылтып берүүгө аракеттенбеген, артыкбаш деталдаштыруудан качкан. М. Горькийдин сөзү менен айтканда: «Адабиятта артыкбаш кооздоо (орнаментика) жана деталдаштыруу сөзсүз фактылардын жана образдардын маанисин караңгылатууга алып барат» (Горький М., 1953:523).

Тарыхый замандын элесин берген көркөм чыгармадагы артыкбаш деталдаштыруу жана кооздоо романдын тилинин эскирген сөздөргө жык толуп, ошонун натыйжасында аны түшүнүүнү кыйындатмак. Албетте, бул өз кезегинде романдын тилинин автордун оюн жана образдарды берүү үчүн ишенимдүү каражат катары кызмат кылуусуна салакасын тийгизбей койбойт эле.

Турмуш-тиричиликке байланыштуу эскирген сөздөрдү анчалык көп эмес санда тандап алууну жөн гана кокустук катары эсептөөгө болбойт. Бул жерде бардыгы чыгарманын идеялык максатына багындырылган. «Сынган кылыч» романында негизги идеялык ой Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыз элинин социалдык-экономикалык абалын көркөм сүрөттөп берүү аркылуу, Түштүк Кыргызстандын Россиянын карамагына киришинин тарыхый себептерин, шарттарын ачып көрсөтүү болуп эсептелет. Ошондуктан автор романда «тарыхый экзотиканын артынан куубастан», колдонуудан чыгып калган нерселерди атаган сөздөр менен чыгарманын тилин оордотпой туруп, жогоруда айтылгандай, сүрөттөлүп жаткан доордогу коомдун социалдык-экономикалык структурасы менен байланыштуу эскирген сөздөрдү кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзгөн.

II. Фразеологиялык историзмдер. Фразеологиялык историзмдер да лексикалык историзмдер сыяктуу эле көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары адабий чыгармаларда колдонулат. «Сынган кылычта» коомдук-саясий турмушка, диний ишенимдерге жана элдин өткөндөгү үрп-адатына, ырым-жырымдарына байланыштуу тарыхый доордун элесин берген бир нече фразеологиялык түрмөктөр жолугат.

1) Коомдук-саясий турмушка байланыштуу *хан көтөр, ыкrap кыл, амирин тут, дамамат түш, эрез талаш* сыяктуу фразеологизмдер.

2) Диндик түшүнүктөргө байланыштуу *тиги дуйно, дозок оту, азирендин канаты, периште айда, кудай жалга, зикир чал, тооп кыл ж. б.* фразеологизмдер.

«Сынган кылычта» фразеологиялык историзмдерге бир кыйла жакын болгон ар кандай ритуалдык учурларда - жакшылык тилөөдө, алкоодо, ыраазычылык билдирүүдө, бата берүүдө, нике кыюуда, кайрат айтууда, бирөөгө кайрылууда, каргап-шилөөдө жана башка кырдаалдарда айтылуучу, бүтүндөй сүйлөмдөрдөн, сөз тизмектеринен, сөз топторунан туруп, кептин туруктуу элементтерине айланып кеткен: «*Омин...Бак карасын, Кызыр даарысын. Кем болбо*»; «*Жигит пири Шаймардан колдо*»; «*Жолуң ачылсын! Кожо Хызыр жылооңдо болсун*»; «*Аталардын арбагы колдосун...Шералини силерге тапшырдым, силерди ыйманьмарга тапшырдым*»; «*Аллау акбар! Бир кудайдын жолуна! Султандардын жолуна.. Чилтендердин жолуна*»; «*Салават! Өч түгөндү. Кек бүттү.*

Салават» деген сыяктуу тилдик формулалар да тилди тарыхый стилдештирүүдө таасирдүү каражат катары колдонулган.

Өткөн доордун тилдик өзгөчөлүктөрүн элестетүү үчүн өкүмдарлардын айрым жан-жөкөрлөрүнүн кеби аркылуу Т.Касымбеков эски чыгыш адабиятына мүнөздүү өтө ыксыз кооздолгон, шаан-шөкөттүү салыштырууларга толгон кайрылууларды да имитацияланган: *«Бухара-и-Шарифтин бекайбат амираны сейид Насрулла-батыр-хандан куунап жаткан Фаргана журтувун сиздей бактияр эгесине, хазрати Амир Темир Көрөгөндүн сиздей анык тукумуна күндөн нурлуу, күндөн жылуу, ыйык дуба-и-салам апкелдим»* (элчи Абу-Сатар калпанын кебинен).

Мындай чыгыш адабиятына мүнөздүү ыксыз кооз салыштыруулардан турган сүйлөмдөрдү *синтаксистик историзмдер* деп атоо туура болор эле.

III. **Историзм-макалдар.** «Сынган кылыч» романында өткөн доордун мүнөзүн, элдин духун, тил өзгөчөлүгүн реалдуу сүрөттөө үчүн элдик оозеки чыгармалар авторго баа жеткис бай, укмуштуудай көркөм материалдарды берген. Ошондуктан романда, мейли, автордук баяндоодо болсун, мейли, кáармандын кеби болсун, элдик тил менен камыр-жумур болуп аралашып, элдин тилинин духу ар кандай эле окурманга даана сезилип турат. Муну биз элпек айтылган элдик санжыралардан да, эл тарыхынын элесин берген уламыштардан да, не бир көркөм мезел сөздөрдөн да, кыт куйгандай салмактуу афоризмдерден да сезе алабыз. Романда өткөн замандын келбетин мүнөздөй ала турган элдик акылмандуулуктун, элдик салттын көрсөткүчү - макалдар, ылакаптар да зор чеберчилик менен пайдаланылган: *«Пашаң капыр болсо да, амирин тут», «Атасыз уул, ажосуз кул болмокпу», «Кудайдын эркинен тышкары, кырк жылы кыямат жүрсө да, кумурсканын бели сынбайт», «Какайганга какайгын, машаяктын уулу эмес, эңкейгенге эңкейгин, атаңдан калган кул эмес», «Бийди кул десе, күлкүсү келет, кулду кул десе, өлгүсү келет»* деген сыяктуу историзм-макалдар бирде автордук баяндоодо, бирде персонаждардын кебинде колдонулуп, чыгарманын тилине элдик оозеки тилдин ажарлуу мүнөзүн берет. Макал, ылакаптар мазмуну жактан доорду мүнөздөөчү касиетке ээ болуу менен бирге, тилде кылымдар бою калыпташкан туруктуу элемент катары улуттук мүнөзгө ээ.

4-§ . Архаизмдер - өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты

Тарыхый көркөм чыгармада өткөн доордун колоритин түзүү үчүн жазуучулар ошол мезгилге мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктү элестетүү максатында архаизмдерге да кайрылышат. «Сынган кылычта» жазуучу архаизмдердин ар кандай типтерин пайдаланат.

Чыгармада колдонулган лексикалык архаизмдерди чыгыш теги жана кыргыз тилинин лексикасына сиңиш даражасы боюнча үч топко бөлүп кароого болот:

1) Кыргыз тилинин төл лексикасынан архаизмге айланган сөздөр: *күн жүрүш* (азыркы адабий тилде түштүк), *жарлык* (указ, буйрук), *бакыла* (байка, көзөмөлдө); Эскиче тогуздап саноо тартиби - *бир тогуз, эки тогуз, үч тогуз*.

Романда төл сөздөн эскирүүгө дуушар болгону өтө аз санда жана алар мезгил жактан нейтралдуу башка сөздөрдөн анчалык өзгөчөлөнбөйт. Анын үстүнө автор архаизм сөздү чыгарманын башынан аягына чейин стилдик норма кылып албайт, бир жерде эскирген сөз колдонулса, экинчи жерде ошол эле сөздүн азыркы тилдеги синоними берилет. Маселен, романдан *жарлык* менен катар *буйрук* дегенди да жолуктурабыз. Ошондой эле, жазуучу архаизм сөздөрдү атайылап бөлүп, түшүндүрүп отурбайт, жөн гана ал сөздү мааниси жактан жакын башка сөздөрдүн катарына коюу менен окурманга анын маанисин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Маселен, *күн жүрүш* деген архаизм сөздүн мааниси *күн батыш, күн чыгыш* деген сөздөр менен катар коюу аркылуу ачылат.

2) Мурда кыргыз тилинин лексикасына кирген, бирок кийин ордун башка сөздөргө бошотуп берүү менен пассивдүү сөздүктүн катарына өтүп кеткен араб, иран сөздөрү: *күбөнама* (күбөлүк), *амир же амыр* (бийлик, буйрук, приказ), *собол* (суроо), *абире* (ар-намыс, абийир), *жахан* (аалам, дүйнө), *жаңгер же жахангер* (ааламды жеңүүчү, дүйнөнү багындыруучу), *вазифа* (тапшырма, милдет) ж.б.

3) Кыргыз тилинин лексикасына сиңбеген араб, иран сөздөрү: *авлад* (урук, тукум), *аклах* (адеп, этика, мораль), *аср* (кылым), *банд* (байланган, туткун), *канавайран* (кыйраган, талкаланган) ж.б.

Романда сүрөттөлүп жаткан доордогу айрым социалдык топтордун өкүлдөрүнүн сүйлөө өзгөчөлүктөрүн имитациялоо үчүн фонетикалык жана грамматикалык каражаттар да пайдаланылат.

1) Азыркы кыргыз тилиндеги *уул, ээ* сыяктуу созулма үндүүлөр менен айтылуучу сөздөр романда көбүнчө дин кызматкерлеринин жана айрым ордо адамдарынын кебинде *угул, эге* деген архаикалык формада берилген.

2) Араб, иран тилдеринен кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып өздөштүрүлгөн *казат, казы, календер, маркабат/маркамат, маслаат/масилет/маслет, олуя/оолуя, өкүл* сыяктуу сөздөр романда адабий түркидеги жазылышына жакындаштырылып, *газават, гази, каландар, мархамат, маслахат, оулия, увакил* түрүндө берилген.

3) Тилди тарыхый стилдештирүүнүн морфологиялык каражаты катары каармандардын кебинде эски өзбек тилине (адабий түркиге) мүнөздүү болгон арсар келер чактын - *гай, учур* келер чактын - *ур* аффикстери жана предикативдик аффикс *-дур* колдонулат: «Дагы кандай асыл акыл *бергейсиз*». «Дөөлөт консо бир чымындын башыга, зымырык куш салам *берүр* кашыга». «*Бейбападур* жыргалың, күткөн бактым, ... Дайра үстүндө *көбүклүр* минген тактын».

Дайыма дубай саламда колдонулуучу *ушби* деген шилтеме ат атооч да эски эпистолярдык үлгүнү имитациялоонун каражаты катары пайдаланылган: «Баатыр, *ушби* куш тилиңдей ак кагаз менен барган дубай саламды жашы улуу агабыз Абилден экен деп билгейсиңер».

Өткөн мезгилге мүнөздүү болгон грамматикалык өзгөчөлүктөрдү элестетип көрсөтүү деле романдын тилине «доордун нагыз сөздөрүн» киргизген сыяктуу эле максатты көздөйт. Азыркы тилибизде жок эски грамматикалык формалар, сөзсүз, белгилүү стилистикалык эффектини берет. Бирок аларды кеңири колдонуу көркөм чыгарманын тилине коюлган негизги талаптардын бирин бузууга алып келет, атап айтканда, анын жалпыга түшүнүктүүлүгү кемийт. Муну туура түшүнгөн автор өзүнүн романында эски грамматикалык формаларды тарыхый стилдештирүүнүн көмөкчү каражаты катары пайдаланып, өткөн доорго өтө мүнөздүү деп эсептеген анча-мынча гана формаларды тандап алган.

Романда сүрөттөлгөн доордогу китептик тилдин өзгөчөлүктөрүн берүү үчүн жекече лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык каражаттар гана эмес бүтүндөй туташ чыгыш поэзиясынын рубай, бейт, касыйда сыяктуу түрлөрү жана эпистолярдык жанрдын үлгүлөрү да имитацияланган.

«Сынган кылычта» семантикалык архаизмдер да учурайт. Архаизмдин бул тибин лексикалык, фонетикалык, грамматикалык архаизмдер сыяктуу чыгарманын сөздүк составында анчалык бөтөнчөлөнбөйт. Анткени алар тыбыштык формасы жактан азыркы адабий тилдеги сөздөргө туура келет, бирок мындан башка мааниде колдонулат. Ошондуктан чыгарманын тилинде мындай сөздөрдү

пайдалануунун жазуучу үчүн ыңгайлуу жагы да жана татаалыраак жагы да бар.

Бир жагынан алып караганда, семантикалык архаизмдер тыбыштык составы боюнча азыркы адабий тилдин лексикасынан эч айырмаланбайт да, окурманга кадимки эле тааныш сөз катары туюлат. Бирок алар азыркы маанилерден башка мааниде колдонулгандыктан, жазуучу үчүн өткөн доордун тилдик көлөритин түзүүдө ийкемдүү каражат болуп кызмат кылат.

Экинчи жактан, бир эле чыгарманын ичинде эки доорго тиешелүү тилдик каражаттар катар пайдаланылгандыктан, окурман тигил же бул сөздү автор колдонгондой эмес, азыркы маанисинде түшүнүп алышы мүмкүн. Мындай болбос үчүн, жазуучу өзүнүн чыгармасына семантикалык архаизмдерди өтө кылдаттык менен киргизип, аларды так мааниде кабыл алууну камсыз кыла тургандай контекстте берүү керек. Ансыз чыгарманын идеялык мазмуну бурмаланып калышы ыктымал. Демек, семантикалык архаизмдерди тарыхый көркөм чыгармада колдонуунун ыңгайлуу жактары менен бирге, өзүнчө кыйынчылыгы да бар, ал жазуучудан өтө чоң чеберчиликти талап кылат. Маселен, Т.Касымбеков «Сыпган кылычта» төмөнкүдөй сөздөрдү стилистикалык максат менен өткөн доорго тиешелүү маанилеринде: *эрегиш*, *эрегишчи* деген сөздөрдү *көтөрүлүш*, *көтөрүлүшчү* деген мааниде, *жакшы*, *мыкты*, *жаман* деген сөздөрдү социалдык катмарды туюнткан түшүнүктө, *канат* деген сөздү

1) жайланыш тартибине карай бөлүнгөн согуштук күч маанисинде жана 2) жоокерчилик заманда согуш күчтөрүнүн бөлүнүшүнөн келип чыккан кыргыздардын жалпы уруулук эки чоң тобу маанисинде колдонгон

5 - §. Эскирген сөздөрдү чечмелөөнүн ыктары

Жазуучу тарыхый көркөм чыгармада элдин эсинен эчак чыгып калган сөздөрдү да колдонгон. Өткөн турмуштун элесин берүү үчүн азыркы тилибизде жолукпаган сөздөрдү өзүнүн чыгармасына киргизүү менен, автор алардын маанилеринин окурмандардын кенири массасына түшүнүктүү болуусу жөнүндө кам көрөт.

Жалпы эле тарыхый көркөм чыгармаларда бул сыяктуу азыркы окурмандар үчүн толук түшүнүктүү болбогон сөздөрдү чечмелөөдө эки түрдүү ыкма колдонулат: 1) чыгармада тексттин ичинде түшүндүрүү; 2) беттин алдындагы эскертүү аркылуу түшүндүрүү.

Эскирген сөздөрдү контекстте түшүндүрүү да ар түрдүү ыкмалар аркылуу жүзөгө ашырылат. Кээ бир учурда авторлор эбак жок болуп кеткен түшүнүктөрдү кыскача сүрөттөө аркылуу, же бүтүндөй жагдайды, ситуацияны баяндоо аркылуу түшүндүрүшү мүмкүн. Экинчи бир учурда авторлор түшүнүксүз эскирген сөз менен катар

азыркы окурман үчүн түшүнүктүү болгон синоним сөздөрдү колдонуу, же сүрөттөлүп жаткан нерсенин мүнөздүү бир белгисин атоо аркылуу да түшүндүрө алышат.

Т. Касымбеков өзүнүн романына киргизилген эскирген сөздөрдүн маанисин окурмандарга ачып берүү үчүн ар кандай ыкмаларды пайдаланат. Маселен, коомдук-саясий турмушка байланыштуу жогоруда аталган историзмдерден *аталык* деген сөз автор тарабынан ар башка ыктар менен түшүндүрүлөт. Романда Коконду жаңыдан Букара эмиринен бошотуп, ордону Нүзүп ээлегенден кийин, шаардын казыйы менен болгон аңгемелешүүсүндө: «О, хазрати... Бийлик эгеси паша... Бирок...» деп, эритип тартып сүйлөдү.

- Бирок, паша, демек, бийлик эгеси, мамлекет ишин кудайдын каалоосундай жүргүзүп кетүүгө акылы толбогон жаш болсо, ушул учурда мамлекеттин пайдасы үчүн, ошол мамлекетте күн көрүп турушкан мусулмандардын тынччылыгы үчүн, башка бир акылга дыйкан, ишке канык адамды ханга *аталык* бийлигине чакырса болот... Дагы, эгер бийлик эгеси, демек, паша жашы толук туруп, бирок мамлекет иши башта башынан өтпөй, ага ылайык камы болбой, иштин көзүн билбей турса, ушул учурда хам башка бир жетик адамды ханга *аталык* бийлигине чакырса болот... Албетте, бул мамлекеттин пайдасы үчүн! Бул бийлик эгесинен бийликти зордуктап алганга жатпайт. Адалаты ушул ки, бийлик эгесинин бир ооз макулдугун алып коюу зарыл... О, хазрати.. *Аталыктардын* вазипасы жуда зор болгон. *Аталык* таксыз падишах, тажысыз өкүмдар...» деген Казыйдын узак сөзү аркылуу кеңири ситуациялык контекстте түшүндүрүлсө, Алманбет менен Мусулманкул аталыктын ортосундагы диалогдо:

«Кантип? Ким? Хан турганда, сендей *хан атасы* тууганыбыз турганда, кайдан келет кырк атчан бизге!» деген Алманбеттин репликасындагы *хан атасы* деген сөз тизмеги аркылуу аталык кыскача мүнөздөлөт. Ошондой эле, автор китептин бетинин этегинде «*Аталык-ордологу* эң улуу даража, хан жаш мезгилде өлкөгө башчы, хан атасы» деген эскертүү берип, сөздүн маанисин окурманга жеткирүү үчүн ашкере камкордук көрөт. Дегеле бүтүндөй романда мааниси ачык эмес сөздөрдү окурмандарга жеткирүүдө Т. Касымбеков түшүндүрүүнүн башка ыкмаларына караганда беттин алдындагы автордук эскертүүгө көбүрөөк умтулган.

Мындай ыкманы ашкере колдонууну кубаттоого болбойт, себеби бул сөзсүз, чыгарманын сюжетине үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүдө окурманды алагды кылбай койбойт жана тексттин биримдигине салакасын тийгизет.

6 - §. Автордук баяндоо жана каармандын кеби

Көркөм адабияттын тилин тарыхый стилдештирүүдө автордук баяндоо менен каармандын кебинин ортосундагы карым-катыш эң маанилүү маселелерден болуп эсептелет. Анткени чыгарманын өзүнүн биримдиги жана бүтүндүгү мына ушул карым-катышка көз каранды.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында сүрөттөлүп жаткан доордун тилдик өзгөчөлүктөрү жеке эле каармандын кебинде гана чагылдырылбайт. Эскирген сөздөр байкалбастан кейипкердин кебинен автордук баяндоого өтүп, кээде эки башка пландагы тилдик көрүнүштөрдүн ортосундагы чек жоюлууга чейин барган учурлар кезигет. Бул аркылуу автор сүрөттөлүп жаткан тарыхый каармандын ички жан дүйнөсүнө теренирээк үнүлүп кирип, алардын сезимин, паанайын жана ой толгоосун чагылдыруу аркылуу тигил же бул каарманга карата өзүнүн мамилесин, жакындыгын билгизет.

Автордук баяндоого каармандардын ой-пикиринин, сарсанаасынын жана кебинин өтүшү «Сынган кылычта» көбүнчө өздүк эмес тике сөз (несобственно-прямая речь) түрүндө жүзөгө ашат. Маселен: *«О, тагдырдын ойну, ...Ал Алымкул аталык эмес беле? Бүтүндөй бир уюткулуу журттун туткасымын дечү эмес беле? Акылдуу тандап бурадар күтпөдү беле, белдүү тандап сүйөк күтпөдү беле? Кайда алар? Кайда кетти баарысы? Кан жөткүрүп жыгылганда колгутунан жөлөргө бир жан болбодубу жанында?»* - деген өздүк эмес тике сөздө 1865-жылы Ташкен алдында орустун аскер бөлүктөрү менен болгон салгылашууда Алымкул аталыктын-киши колдуу болуп, өлүп бара жаткандагы ички монологун, күйүт-арманын берген.

Өздүк эмес тике сөз сюжеттик-композициялык түзүлүшү боюнча эки жактуу келет, б. а. ал, бир жагынан автордук баяндоого тиешелүү болсо, экинчи жактан, чыгарманын каарманынын ой-пикирин, дилин билгизип, анын кеп өзгөчөлүгүн, тонун, стилин, интонациясын элестетип турат.

Өздүк эмес тике сөздүн эки жактуулугу жана стилистикалык жактан ийкемдүүлүгү аны тарыхый жанрда өзгөчө натыйжага ээ кылат.

Автордук текстке сүрөттөлүп жаткан доордун тил өзгөчөлүктөрүнүн интенсивдүүлүк менен кириши тарыхый чыгармадагы баяндоону азыркы адабий-китептик тил менен

чектелүүдөн, стилистикалык солгундуктан, бир түрдүүлүктөн куткарат, ал ар кандай мүнөздөгү каармандардын, ар башка социалдык чөйрөнүн өкүлдөрүнүн экспрессивдүү тилдик формалары менен байып, элдик оозеки сүйлөөнүн түстүү боектору менен жаркылдап чыга келет. Катышуучу адамдардын репликалары эле эмес, автордук баяндоо да бирде макал, ылакаптар менен коштолуп, элдик таамай салыштыруулар, эпитеттер менен кооздолсо, бирде андан элдик ырлардын, жомоктордун, уламыштардын, афоризмдердин жаңырыктары угулуп, автордун аңгемеси элдик тилдин мөлтүр булагына сугарылат. Тарыхый романда баяндоонун мындай формасы көркөм максатка ылайык келет. Эгер жалпы чыгарманын тили бир бүтүндүктү түзбөй, автордун аңгемеси архаикалык мүнөздө болгон каармандардын сүйлөөсүнөн кескин айырмаланып, тилдик эки контекст бири-бирине анчалык коошпой турса, окурмандын сезиминде да эки анжылык пайда болот: ал чыгарманын каарманы менен өткөн доордо жашаса, автор менен азыркы күнгө кайрылып келип, сүрөттөлүп жаткан окуяга алыстан туруп көз чаптырат. Мында бүтүндүн бирдиктүү колорити бузулуп, чыгарманын эстетикалык таасирдүүлүгү начарлайт.

Тилди стилдештирүүчү элементтер чыгарманын бүт тулкусуна тарап, автордук баяндоо менен каармандардын кеби бирдей стилдешкен болсо, автордун тили өткөн доор менен үндөшүп, чыгарма бүтүндөй ошол мезгилге таандык тил менен жазылган сыяктуу иллюзия пайда кылат да, окурман сүрөттөлүп жаткан окуяны, каармандарды өзүнө жакын сезип, ошол окуяларга өзү кошо аралашып, өзү катышып жаткандай күчтүү таасир алат. Демек, бул аркылуу жазуучу өзүнүн идеясын окурмандарга терең сиңирүүдө кеңири мүмкүнчүлүккө жетишет.

Бирок, чындыгында, «Сынган кылыч» романынын тили - эч кандай XIX кылымдагы Кокон хандыгынын мезгилиндеги тил эмес, азыркы кыргыз тили. Чыгарманын автору азыркы тилге өткөн доор үчүн типтүү болгон стилизациялык каражаттарды киргизүү менен, анын тоналдуулугун гана архаикалаштырган.

Жыйынтыктап айтканда, өткөн доордун колоритин түзүүдө тилди тарыхый стилдештирүүнүн негизги каражаты асқирген сөздөр образдык-эстетикалык зор кызмат аткарат. Эскирген сөздөрдүн семантика-стилистикалык табиятын конкреттүү тарыхый көркөм чыгарманын контекстинде гана бөлүнбөс бүтүн система катары далилдеп түшүндүрүүгө мүмкүн.

III БАП

Диалектизмдер - жергиликтүү колоритти берүүнүн каражаты

1-§. Диалектизмдер жөнүндө жалпы маселелер

Кыргыз тил илиминде, ошондой эле жалпы лингвистикалык адабиятта «диалектилик сөз», «диалектилик лексика» жана «диалектизм» деген терминдер жана алар туюнткан түшүнүктөр жөнүндө бирдиктүү так пикирлер жок. Айрым окумуштуулар аталган терминдерди синонимдик мааниде колдонушат, Башка бир изилдөөчүлөр «диалектизм» деген түшүнүктү жөн эле жергиликтүү диалектиге, говорго тиешелүү сөздөр эмес, адабий тилде колдонула турган диалектилик сөз катары түшүндүрүшөт. (В. А. Прохорова). Мындай аныктаманы да так деп эсептөөгө болбойт. Мындагы так эместик «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдү чаташтыруудан келип чыгып отурат. Анткени көркөм адабияттын тилинде учураган тилдик сүрөттөө каражаттарынын бардыгы эле адабий нормага туура келе бербейт жана адабий тил менен көркөм чыгарманын тили адамдар жааматынын тилдик катнашуу каражаттарынын адабий эмес формаларына карата ар башкача мамиледе болот. Көркөм чыгарманын тилинде жалпы улуттук тилдин негизин түзгөн адабий тилдин материалдарынан башка жергиликтүү диалект, говорлордун элементтери да кездешет.

Демек, диалектизм дегенди жалпы улуттук тилдин составында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн адабий чыгармаларда атайын стилистикалык максатта колдонулган тилдик көркөм каражат деп түшүнөбүз.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларында колдонулган диалектизмдердин спецификалык кайсы белгилеринин берилгендигине карай аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүп кароого болот.

Жергиликтүү диалект, говорго тиешелүү лексиканын көркөм чыгармаларда колдонулушу лексикалык диалектизмдер деп аталат. Лексикалык диалектизмдердин составы бир тектүү эмес. Кээ бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө синоним болот: *диал. н.леп/ад.т. эрин, диал.ука/ад.т.ини, диал.астана/ад.т.босого,*

диал. *барик*/ад.т. *жалбырак* ж.б. Лексикалык диалектизмдердин мындай түрү нагыз лексикалык диалектизмдер деп аталат.

Жазуучулар белгилүү территорияда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө үчүн этнографиялык диалектизмдерге көп кайрылышат: *абдесте, байтеше, жегде, пешайбан, чарпая* ж.б.

Лексикалык диалектизмдердин дагы бир түрү - семантикалык диалектизмдер. Буга тыбыштык формасы боюнча адабий тилдеги сөзгө туура келип, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет: *челек* («чака» маанисинде), *торпок* («музоо» маанисинде), *көрлө* («төшөк» маанисинде) ж.б.

Көркөм адабиятта жергиликтүү говорлорго тиешелүү туруктуу сөз айкаштарынын - фразеологиялык диалектизмдердин колдонулган учурлары да жолугат: *аптапта катык жалашкан, чүчбараны кам ойлогон, аш пыш дегиче* ж.б.

Кыргыз көркөм адабиятында жергиликтүү диалект, говорлордун жалаң гана лексикалык, фразеологиялык өзгөчөлүктөрү чагылдырылбастан, фонетикалык жана грамматикалык деңгээлдеги өзгөчөлүктөрү да чагылдырылат.

Көркөм чыгармада берилген жергиликтүү диалектилердин, говорлордун тыбыштык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылганда, төмөнкү эки учурду эске алуу зарыл. Эгерде тигил же бул тыбыштык өзгөчөлүк белгилүү диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү чагылдырса, анда бул нагыз фонетикалык диалектизм болуп эсептелет. Буга түштүк диалектиге тиешелүү *ө, өө* фонемаларынын берилиши; түндүк диалектинин Талас, түштүк диалектинин Чаткал, Алабука, Аксы жана ичкилик говорлоруна мүнөздүү адабий тилдеги эринчил созулмалардын ордуна эринчил дифтонгдордун колдонулушу сыяктууларды көрсөтүүгө болот.

Эгерде адабий тилден айырмаланган тыбыштык өзгөчөлүк тигил же бул диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына тиешелүү болбой, бирин-эки сөз менен гана чектелсе, мында лексика-фонетикалык диалектизм болот. Маселен, «-Бий тууру айтат» (ад.т. туура) (Т.К.Сынган кылыч). *Жынжыр* //ад.т. *чынжыр, дарбия* // ад. т. *тарбия* ж. б.

Көркөм адабиятта диалект, говорлордун фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн тигиниси да, мунусу да жергиликтүү калктын тил өзгөчөлүгүн берүү максатын көздөп, стилистикалык жактан бирдей эле милдет аткарат.

Көркөм адабияттагы сөздүн морфологиялык өзгөчөлүгүнө байланышкан көрүнүштөр нагыз морфологиялык жана лексика-морфологиялык диалектизмдерге бөлүнөт. Диалект, говорлордун көбүнчө сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүнүн көркөм чыгармада берилиши нагыз морфологиялык диалектизм болот. Аларга төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) Түштүк диалектинин көбүнчө түштүк-батыш (ичкилик) говорлоруна мүнөздүү таандык уландынын III жагында турган зат атоочтордун барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө өзгөчө жөндөлүшү: *айланасыга* // ад. т. *айланасына*, *калкыны* // ад. т. *калкын* ж.б.

2) Түштүк говорлоруна мүнөздүү болгон буйрук ыңгайдын экинчи жагынын жекелик сылык түрүнүн адабий тилдеги *-ыңыз* формасы менен катар *-ың* мүчөсү менен уюштурулушу: *алың* // ад. т. *алыңыз*, *келиң* // ад. т. *келиңиз* ж.б.

Жеке сөздөргө байланышкан диалектилик мүнөздөгү морфологиялык көрүнүштөр лексика-морфологиялык диалектизмдер деп аталат: *кадырдан* // ад. т. *кадырлуу*, *бурчек* // ад. т. *бурч* ж.б..

Байламтага тиешелүү диалектилик-говордук өзгөчөлүктөрдү морфологиялык өзгөчөлүк эмес, синтаксистик өзгөчөлүк катары кароо жөндүүдөй. Анткени байламталар жеке сөздүн структуралык чегинен чыгып, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү жана кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу каражат катары кызмат аткарат. Кээде байламталардын өзгөчөлүктөрү сүйлөмдөгү сөздөрдүн, баш жана багыныккы сүйлөмдөрдүн айкалыш конструкцияларына, орун тартибине өзгөртүү киргизилиши мүмкүн.

Кыргыз жазуучулары өз чыгармаларында төмөнкүдөй диалектилик байламталарды колдонушкан:

1) *Хам* (*төм//төм//өм*) байламтасы. Бул байламта түштүк говорлордо активдүү колдонулат да, аткарган кызматы боюнча адабий тилдеги *да* байламтасына туура келет: «...ушул учурда *хам* башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот...» (Т.К.Сынган кылыч).

2) *Амалейким* байламтасы. Бул байламта адабий тилдеги *бирок*, *анткени менен*, *эгерде* деген байламталарга жана *чыңдыгында*, *сыягы* деген модаль сөздөргө туура келет:

"Амалейким, чебүндү билбейм; оягын өзүн карап көр"(М.А.Жашагым келет). "Амалейким, сен эс тарткандан бери минтип бир дасторкондо сүйлөшкөн эмеспиз". (Ж.Мав. Келе колунду).

3) *Ки* байламтасы да түштүк говорлордо бир кыйла активдүү колдонулат жана бардык учурда багыныкы кошмо сүйлөмдө багынычтуу сүйлөмдөрдү баш сүйлөм менен байланыштырып, мааниси жактан ар түрдүү милдет аткарат: "...чоң кудайдын каалоосу ушул экен *ки*, биз эмес сиз желдеттин алдына түшө турган болупсуз" (Т.К. Сынган кылыч).

Ошондой эле *ки* байламтасы бөтөн сөздүн ар кандай түрлөрүн берүү үчүн да кеңири пайдаланылат: "...Эң акыры сизден ушуну өтүндү *ки*, колбашчы дарбазалардан аскерлерин нарыраак тарта турсун, алсызга ырайым ойлоп, чыгып кетүүгө жол берсин деди" (Т.К. Сынган кылыч).

Кыргыз көркөм адабиятында диалектизмдердин ар кандай типтери: нагыз лексикалык, этнографиялык, лексика-семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык жана синтаксистик диалектизмдердин кеңири колдонулгандыгы байкалат. Албетте, диалектизмдерди көркөм каражат катары колдонуу маселеси ар бир жазуучунун чыгармачылык чеберчилигине, адабий көзкарашына, тилдик ченемди туя билүү сезимине, идеялык мазмунуна, тематикалык-композициялык түзүлүшүнө жараша чечилет.

2-§. Диалектизмдердин стилистикалык функциялары

Көркөм чыгарманын текстинде диалектизмдер эстетикалык ар түрдүү функцияларды аткарат. Ар бир диалектинин лексикасында жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигине, социалдык чөйрөсүнө, чарбалык өзгөчөлүгүнө, турмуш ал-абалына байланыштуу толуп жаткан сөздөр, терминдер болот. Мына ушул диалектилик терминологияны өз чыгармаларынын текстине киргизүү менен жазуучулар көркөм баяндоодо этнографиялык тактыкка жетишет. Элет турмушу менен байланыштуу болгон мындай сөздөр окурмандарды айыл-кыштак турмушунун ага белгисиз жактары менен тааныштырат. Ал сөздөр жөн гана тааныткыч кызмат аткарбастан, чыгармада жазуучу тарабынан ойлоштурулган колоритти түзүү менен көркөм кызмат да аткарып калат. Бул көбүнчө текстте кел болуп жаткан реалийди туюнта турган сөз

адабий тилде болбой, ал сыпаттоо аркылуу гана туюнтулуп, аны туюнтуучу сөз говордо болгон учурда көбүрөөк колдонулат. Мындай учурда этнографиялык диалектизмдин колдонулушу "аргасыздан" болот, бирок ошондо да, диалектизмдин мындайча колдонулушу жалаң гана терминологиялык жактан эмес, эстетикалык жактан да жүйөлүү болушу керек. Кыргыз жазуучулары өздөрүнүн чыгармаларында колдонгон төмөнкү этнографиялык диалектизмдерди сыпаттоо аркылуу гана алардын маанисин туюнтууга мүмкүн: *абдесте* - узун чорголуу, мойну бийик, суу куюучу идиш, *чарпая* - көбүнчө ачык абада же чайханада коюлуучу бир нече адамга ылайыкталган чоң жыгач керебет, *жегде* - жакасыз, киндикке чейин боору тилик, чалдар кийүүчү узун көйнөк, *шырман* - жогорку сорттогу ундан буурчактын уну кошулуп, сейдана себилип, сүт, майга жуурулуп жасалган нан ж.б.

Этнографиялык кызмат аткарган диалектизмдер текстке экспрессия киргизгендиктен, аларды жазуучулар өз чыгармаларында аң-сезимдүүлүк менен пайдаланышат. Мында тигил же бул диалектизмдин пайдаланылышы анын адабий тилде жеке сөз менен берилген эквивалентинин жоктугуна гана байланышпайт. Бул учурда диалектизмдин экспрессивдүү функциясы алдыңкы планга чыгат да, ал сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун субъективдүү мамилесин көрсөтүү үчүн, кандайдыр бир көңүлгө жакын таасирди берүү үчүн колдонулат. Кыргыз жазуучулары адабий тилде эквиваленти бар нагыз лексикалык диалектизмдерди да кеңири пайдаланышат: *текмат* (ад.т. кур), *бостек* (ад.т. көлдөлөң), *барик* (ад.т. жалбырак), *астана* (ад.т. босого), *ашына* (ад.т. тааныш, дос, жолдош), *ылата* (ад.т. чүпүрөк), *чаркар* (ад.т. малкана) ж.б.

Автордук кепте бир эле реалийдин диалектизм менен жана адабий тилдеги сөз менен туюнтулушу көркөм тексттин ушул бөлүгүндө диалект менен адабий тилдин ортосундагы нормативдүү чекти жойгондой сыяктанат. Структуранын бир элементин экинчиси менен алмаштыруунун мүмкүнчүлүгү бул элементтердин функцияларынын бирдейлигине негизделет. Көркөм адабияттын тилинде бирдей же өтө жакын көркөм функцияга ээ болгон тилдик фактылар гана өз ара бири менен бири синоним болушу мүмкүн. Мында синонимдүүлүктүн негизи болуп көркөм функциянын бирдейлиги эсептелет. Маселен, Т.Касымбеков бир эле чыгарманын ичинде диалектизмди жана адабий тилдеги эквивалентин синоним

катары колдонгон: "Саркерлер ымга көнмөк тургай, мына *азел айрынын* уюгундай дуу-дуу болуп, толкуп, ордонун жаңы ээсине баш койбой, өз башчысын бошогуп берүүнү талап кыла башташты". Салыштыр: "Ичкертен кишилердин кобуру *бал аарынын* уюгундай бир калыпта күнгүрөп угулуп жатты" (Сынган кылыч). Ошондой эле бир автордун эки башка чыгармасында диалектилик сөз менен адабий тилдеги сөз синоним катары колдонулат: "Казан бөксө, анткен менен мурунку калыбым мындай эле деп, бозонун ак тагы *эрнөөдө*" (Т.К.Жетим); Салыштыр: "Бошогон кесенин *жээгин* бир имере сөөмөйү менен сыдырып, түбүн ууртады..." (Т.К. Туулган жер).

Адабий көркөм чыгарма - өз ичине структуралык жактан ар түрдүү контексттерди камтыган татаал система. Буга автордук кеп менен катар каармандын тике сөзү да, кыйыр сөзү да, өздүк эмес тике сөзү (несобственно-прямая речь) да, ошондой эле оозеки диалектилик кепке мүнөздүү болгон тике сөз менен кыйыр сөздүн аралашмасы да кирет. Көркөм чыгармада баяндоо да, сыпаттоо да, пейзаж да, каармандын ички монологу да болот. Баяндоону кимдир бирөөнүн атынан айтылган аңгеме түрүндө, айтып берүү(сказ) ыкмасында болушу да ыктымал ж.б.у.с. Кептин мына ушул түрлөрүнүн бардыгы автордун кабылдоо призмасы аркылуу, сүрөттөлүп жаткандарга карата автордун мамилеси аркылуу көрсөтүлөт. Ушулардын бардыгына диалектизмдердин киргизилиши мүмкүн. Ар кайсы автор муну ар башкача жүзөгө ашырат: кээ бирөөлөрү каармандын кебинин өзгөчөлүгүн мүнөздөө үчүн диалектизмдерди персонаждын тике сөзүнө киргизүү менен гана чектелсе, башка бирөөлөрү керектүү кырдаалды жана маанайды түзүү үчүн пейзажга киргизишет, үчүнчү бирөөлөрү көркөм чыгарманын кандайдыр бир кептик бөлүгү менен чектелбестен, диалектизмдерди ар түрдүү контекстке эркин киргизет.

Адабий чыгармадагы диалектизмдердин негизги функцияларынын бири болуп мүнөздөө (характерологическая) функциясы эсептелет. Жазуучу диалектизмди кейипкердин кебине киргизүү менен аны белгилүү бир социалдык-турмуштук чөйрөгө таандык кылып көрсөтөт. Персонажды белгилүү социалдык чөйрөгө тиешелүү кылуу менен диалектизмдер анын образын ачуунун каражаты болуп да кызмат аткарып калат. Мүнөздөө максаты үчүн жазуучулар көбүнчө адабий тилде сүйлөгөн ар бир эле адамга тааныш болгон диалектизмдердин чектелүү тобуна кайрылышат.

Диалектизмдердин мындай тобуна көп учурда сөз болуп жаткан диалектинин, говордун өкүлү болбогон жазуучулар пайдаланышат. Маселен, Кыргызстандын түштүгүндө өткөн окуялар сүрөттөлгөн К.Жантөшевдун "Каныбек" романында жана "Менин тагдырым", "Айып мендеби" повесттеринде диалектизмдердин көпчүлүк окурмандарга тааныш чектелүү тобу гана колдонулган. Мында диалектизмдер адабий кептин фонунда мүнөздөөчү орнаментт.катары кабыл алынат.

Диалектилик лексиканы жакшы билген жазуучулар аны персонаждын кебине киргизүү менен, жогоркудай стандарттуу диалектизмдердин чегинен чыгып, алардын фондусун кеңейтет жана диалектизмдердин жардамы менен каармандын сырткы кебетесин гана сүрөттөбөстөн, анын ички дүйнөсүн да ачып көрсөтөт.

Диалектизмдерди мүнөздөө функциясында колдонуу көркөм чыгарманын текстине персонаждын кебин берүүчү тике сөз формасын киргизүүнү талап кылат. Көркөм чыгарманын башка синтаксистик структурасына караганда диалектизмдер репликаларда, диалогдордо жыш учурайт.

Диалектизмдердин тике сөздө колдонулушу персонаждын көбүнчө тышкы мамилелерин, тышкы белгилерин көрсөтүүгө көмөк берүүчү жөнөкөй функцияларына кирет. Диалектизмдер жалаң эле диалогдун ар кандай формаларында колдонулбастан, монологдо да колдонулушу мүмкүн.

Автордук кеп менен каармандын кебин айкаштыруунун ар кандай структуралык түрлөрү адабий чыгарманын текстине диалектизмдерди кийирүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Жазуучулар бул ыкманы каарман менен автордун кебин жакындаштырып, аларды стилистикалык жактан мүмкүн болушунча бирдей типке келтирүү үчүн пайдаланышат: "Чеч белбакты бери! - деди Нүзүп ага. Шерали унчукпай эски кайыш белбагын чечип берди. Нүзүп белбак менен эки чокойду кошоктоштуруп бекем байлатты" (Т.К. Сынган кылыч).

Автордун кеби менен каармандын кебин синтездештирүүнү өздүк эмес тике сөз формасында жүзөгө ашырууга болот. Мындай синтаксистик структура адабий чыгарманын текстине бир топ сандагы диалектизмдерди киргизүүгө мүмкүндүк берет, ошону менен бирге эле текстти диалектинин эсебинен натуралисттик менен ыгы жок толтуруудан да сактайт: "Нүзүп ойго эзилди. Тентиген аксылык! Кээ! Аны ушул сөздөр жылан болуп чакты" (Т.К. Сынган кылыч).

Сүйлөөнүн эскерилген структуралык типтери каармандын ички монологунда аралашып келүүсү мүмкүн. Анда каармандын ой толгоосу, ички сезими, анын адамдарга, же айлана-чөйрөгө карата болгон мамилеси ачылып берилет, же каармандын кимдир бирөө, кандайдыр бир нерсе жөнүндө эске түшүрүүсү берилет. Каармандын ички монологу тике сөз түрүндө да, кыйыр сөз түрүндө да жана өздүк эмес тике сөз түрүндө да болушу мүмкүн. Мында бул синтаксистик структуралар бири менен бири аралашып кетет, өзгөчө каармандын ички сезимин, толкундануусун берген учурда булар бир сүйлөгөн сөздүн ичине да батырылат. Ички монолог тике сөз түрүндө болгондо, чыгарманын каарманы диалектиде сүйлөсө, ички монолог да адабий текстке диалектилик лексиканы киргизүү үчүн кызмат кылат: "Бул ушунчалык эле билимдүү немеби? Ушунчалык эле өтүмдүү немеби? Ыя, кайдан жүрүп минтип *баркдар* болуп алды экен?" Ушул көз көрүнөө эле шыбагамы жеп жүргөн сыяктуу, мени кандайдыр кызганч пикирлер чырмады, ичим тырышты..." (Т.К. Адам болгум келет).

Эгерде жазуучу диалектизмди жалаң эле персонаждын кебинде колдонбой, аны колдонуунун сферасын кеңейтүүгө аракет кылса, анда ал диалектизмдерди сюжетти жылдыруучу, өнүктүрүүчү баяндоого -автордук кепке да киргизет. Бул учурда диалектизмдер мүнөздөө функциясына караганда алда канча татаал функция аткарат: жазуучунун жалпы стилистикалык багытын жана адабий чыгармада аны кандайча иш жүзүнө ашыргандыгын аныктайт.

Диалектизмдер автордук кепте өзгөчө сапатка ээ болот, б.а. алар белгилүү өлчөмдө адабий тилдин нормативдүү лексикалык чегине жакындайт.

Автор тарабынан кырдаалды, абалды, бир нерсенин сырткы кебетесин, пейзажды сүрөттөгөн көркөм чыгарманын бөлүгүндө диалектизмдер адабий лексика менен бир даражада, бирдей көркөм функцияда катар жашай алат. Пейзажды сүрөттөө үчүн диалектизмдерди киргизүү пейзажга белгилүү бир жерге таандык мүнөз берет, аны индивидуалдаштырат, ага лирикалык өзгөчө түр берет. Көбүнчө мындай сүрөттөөдө жазуучу бирди-жарым гана диалектизмди пайдаланат, бирок ошол бирди-жарым диалектизмдин жардамы менен адабий текст керектүү стилистикалык тоналдуулукка ээ болот: "Майда бадал, дүпкүр көп. *Самби талдардын* куш тилиндей, *бытыкый*, көгүлтүр кызгылт, жалбырактуу *шалайлары* куду жаш келиндин шалпар жолугундай түрлөнүп суу үстүнө ийилет". (Т.К. Адам болгум келет.).

Адабий чыгармадагы автордун образын чагылдырган лирикалык контекст өзгөчө стилистикалык жүк көтөрөт. Каармандын кебинде кенири учураган диалектизмдерге караганда лирикалык каарман колдонгон аз сандагы диалектизм бул жерде өзгөчө эстетикалык мааниге ээ болот. Диалектизмдердин лирикалык монологдо, чегинүүлөрдө жана башкаларда колдонулушу жазуучунун тилге болгон табитин, шыгын ачып көрсөтөт, жазуучунун табиятка, туулуп өскөн жерине, андагы жашаган адамдарга, өз эне тилине болгон сүйүүсүн көрсөтөт. Диалектизм аркылуу кээ бир жазуучунун элет жерине болгон лирикалык түшүнүгү берилет.

Башка бир чыгармаларда бардык сүрөттөлүп жаткан чындык каармандын биринин көзү менен каралат. Бул учурда да тилдик белгилер айрым сүйлөмдүн чегинен чыгып, автор өзү сүрөттөп жаткан дүйнөгө каармандын көзү менен карайт. Эгер "ангемечи" каарман диалектиде сүйлөсө, чыгарманын тилин автордун жана каармандын кебине бөлүштүрүү өзгөчө мааниге ээ болбой калат. Мында ар башка контексттер өз ара бири-биринен өтө аз айырмаланышат. Буга мисал кылып Ш.Абдырамановдун "Жарык дүйнө" повестин көрсөтсөк болот. Повесть "Үмүттөр жетеги" жана "Жарык дүйнө" деген эки бөлүмдөн туруп, Шакир деген жигиттин эскерүүсү катары Саяк аттуу сокурдун татаал өмүр жолу, ага карата адамдардын ар түрдүү мамилелери сүрөттөлөт. Автор окуяны жанма-жан тике сүрөттөө максатында ангемечинин баянына жергиликтүү түс берүү аракетин кылган. Ал үчүн Шакирдин баяндоосуна, ошондой эле башка каармандардын кебине ар түрдүү типтеги диалектизмдерди, атап айтканда: *абдесте, айван, дарча, даргөй, дугдурум, жанчык, пеште, рабшан, сагыр, тараша, хауз, чарпая, шарпа* сыяктуу лексикалык диалектизмдерди, *коргон* ("короо" маанисинде), *калта* ("баштык" маанисинде), *көөлө* ("каз, чуку" маанисинде) сыяктуу семантикалык диалектизмдерди, *ала тап, кадага сай, ыкрал бол, жаннаты болгур* сыяктуу диалектилик мүнөздөгү фразеологиялык түрмөктөрдү киргизген.

Фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдер бүт дээрлик каармандардын тил өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү үчүн повесттин башкы каарманы Саяктын жана окуяны баяндап жаткан ангемечи Шакирдин сүйлөгөн сөздөрүндө колдонулат.

Автордун же каармандын кебинин компоненти катары диалектизмдер чыгарманын бардык контекстине кирет да, түз жана өтмө мааниде да колдонулат. Өтмө мааниде колдонулган диалектизм

өзүнүн экспрессивдүүлүгүн күчөтөт жана кошумча стилистикалык мааниге ээ болот. Адабий чыгарманын текстинде мындай диалектизм белгилүү көркөм образдын борбору болуп, көбүрөөк эстетикалык функция аткара баштайт. Мисалы, түштүк диалектидеги *нокотек* деген сөз түз маанисинде адабий тилдеги *түлкү куурай* деген өсүмдүктүн атын билгизсе, өтмө мааниде "никесиз төрөлгөн бала" дегенди билгизет. Автор метафоралык өтмө мааниде колдонгон диалектизмдин жардамы менен бүтүндөй көркөм картинаны түзө алат: "Айзада жарк этип күлүп жиберди: -О, садагам, наристем! Болжолго айы толбой туулган баланы арам сийдик, никесиз, *нокотек* дейт. Оозуна алы жетпеген үйлөп учурбайбы!? Экөөбүз "Жо, бала өзүбүздүкү!"-деп кимге түшүндүрүп жүрө алабыз?! Кимдин оозун басабыз, садагам?! Ишенген күндө да...никеден мурун кошулуу адепке, шариятка сыйбаган күнөө иш экен го...

-Өзүм билсем болду. Шарияты менен ишим эмне?!

Айзада убайымга батты:

-Макул, биз билебиз, өз балабыз экенин билебиз, нике болбосо да ак көңүлдөн, ак сүйүүдөн жаралган экенин билебиз. Бирок, садагам, никесиз кошулуп, шарият бузулган, эреже бузулган. Балабыз "арам", *"нокотек"* атыгат го. Тең курунан маанайы пас болот го. Бактысыз болот го... Эшим жооп таба алган жок. Жер боортоктоп, былк этпей жатты" (Т.К. Сынган кылыч).

Диалектизмдер көркөм чыгармада жалаң гана тилдик сүрөттөө каражаты эмес, сюжет куруу каражаты катары да колдонулат. Буга мисал катары Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романынан Кокон ханы Кудаярдын кыпчактарга жасаган кыргынын сүрөттөгөн эпизоддо буудайдын *"бугдай"*, *"бийдай"* болуп айтылышы бүтүндөй сюжеттик окуяны түзүүнүн борборуна айланган.

Жогоруда келтирилген бардык учурларда диалектизмдер адабий чыгарманын тилинин толук баалуу көркөм компонентинин ролунда көрүндү.

Көркөм чыгармада жолуккан бардык эле диалектизмдердин көркөмдүк жактан колдонулуш жүйөсүн тике же кыйыр себеп менен, маселен, каармандып кебинде колдонулгандыгы, адабий тилде туюнта турган ылайыктуу сөзү болбогон элеттик нерсени атоо зарылдыгы менен ж.б. аркылуу конкреттүү далилдеп түшүндүрүү мүмкүн эмес. Диалектизмдерди көркөм чыгармада колдонууну мындан да алда канча татаал себептери бар. Айталы, чыгармага

ангемечинин же кабылдоочу каармандын образын киргизүүгө байланыштуу да диалектизмдерди колдонууга туура келет. Бирок бул жүйөлөрдүн ичинен автордун образы өзгөчө мааниге ээ, анткени ал сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата өз мамилесин билдирүү менен, көркөм чыгармада дайыма баштан-аяк катышат. Көп диалектизмдердин колдонулуш жүйөсү тике болбостон, автордун жалпы багытына жараша болот. Мына ушул багыт автордун образынын маанилүү аспектилеринин бирин жүзөгө ашырат жана акыры барып диалектилик лексиканы кантип тандоо, аны канчалык өлчөмдө адабий чыгарманын тигил же бул композициялык бөлүгүнө кийирүү керек экендигин аныктайт. Автордун образы дегенибиз - сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун көзкарашы жана ошол көзкарашка көркөм чыгарманын бардык компоненттерин баш ийдирүү болуп эсептелет. Ал жазуучунун жеке стилдеринин айрым фактыларынан чогулат, ал эми диалектизмдер - так ошондой фактылардын бири. Аларды колдонуу аркылуу автордун образынын эң бир көрүнүктүү, маанилүү жагы ачылат, автордун чыгармачылык жүзүнүн аспектилеринин бири жүзөгө ашырылат.

Таралыш территориясы боюнча алып караганда, жазуучулар тарабынан адабий чыгармаларга киргизилген диалектилик лексика өтө эле ар түрдүү. Кээ бир диалектизмдер абдан тар территорияга таралган, алар кыргыз тилинде сүйлөгөн тар чөйрөдөгү адамдарга гана белгилүү. Мындай диалектизмдер айрым говорго же говорлордун тобуна гана тиешелүү, ошондуктан буларды жазуучу кайсы говордон алгандыгын бир кыйла так аныктоо мүмкүн. Диалектизмдин мындай тибинен конкреттүү говорду өтө жакшы билген жазуучу гана пайдалана алат. Диалектизмдин башка бир тиби, адабий тилдин лексикалык нормасынын чегинен тышкары турган менен, кыргыз тилинин көпчүлүк говорлоруна кенири тараган. Ошондуктан алар кыргыз тилинде сүйлөгөн көпчүлүк адамдарга аздыр-көптүр белгилүү. Алар кыргыз адабий тилинин диалектинин, говордун эсебинен баюу тенденциясы менен тыгыз байланыштуу. Ошондуктан бир кыйла кенири территорияга тарап, көпчүлүккө түшүнүктүү болгон айрым диалектилик элементтер жалпы элдик адабий тилден орун алса, аны сөз казынасын толуктап, синонимдик катмарларын байытып, туюнтуу жөндөмдүүлүгүн арттырат эле. Бирок бул айтылгандан ар кандай эле диалектилик лексиканы адабий тилге киргизүүгө болот экен деп түшүнүүгө болбойт. Адабий тилди диалектилердин эсебинен байытуу

жана диалектилик элементтерди көркөм адабияттын тилинде пайдалануу маселеси жөнүндө сөз болгондо, өтө кылдат мамиле, ченемди туя билүү сезими талап кылынат. Жазуучу өзүнүн чыгармасынын тилин башкалардан өзгөчөлөш үчүн ылгабастан эле колго тийген жергиликтүү материалды пайдалана бере албайт. Ал ошол көп сандаган жергиликтүү материалдардын ичинен абдан мүнөздүүсүн, таасирдүүсүн тандап алуу керек. Ансыз чыгарма көркөм искусство болуудан калып, натуралисттик ремеслго, кунарсыз фотографияга айланып кетет.

Адабий чыгарманын тилинде диалектизмдердин алкагын кеңейтүү, б.а. көркөм текстке жаңы стилистикалык каражаттарды киргизүүнүн өзү стилистикалык жаңылык болуп эсептелет. Бирок мындан көркөм чыгармага диалектизмдерди канчалык көп киргизсе, ошончолук көркөмдүк натыйжага жетишүүгө болот экен деп ойлоого болбойт. Көркөм чыгармага диалектизмдерди ашкере көп киргизүүдөн автор ойлобогондой терс натыйжа чыгып калышы ыктымал. Көп санда киргизилген диалектизмдер көркөм текстти оордотуу менен, адабий тилдин нормасын бузуп, диалектини көздөй артка чегиндирет да, ошонусу менен окурманда терс таасирди пайда кылышы мүмкүн. Бардык эле көркөм чыгармада анын жеке өзүнө тиешелүү тилдик нормасынын деңгээли болот, бирок баары бир анын негизин адабий тил түзөт. Көркөм текстте тилдик ченемди туя билүү сезими сакталбай, диалектизмди киргизүү мүмкүн болгон чектен чыгып, адабий тилдин нормасынан ыгы жок эле четтеп кетсе, текстти окуп түшүнүү оордойт жана адабий тилде сүйлөгөн окурманга ал текст көркөмдүк жактан толук баалуу эместей таасир калтырат да, анын кыжырын келтирет.

3-§. Поэзиялык чыгармалардагы диалектизмдер

Поэзияда диалектизмдер прозадагыдай эле стилистикалык кызмат аткаруу менен бирге, версификация (ыр түзүү) каражаты катары да пайдаланылат. Маселен, Р.Шүкүрбековдун атактуу "Жинди суусундагы":

Көрөсүн күндө жаңжалды,
Сүзөсүң терек, талдарды.
Билбей мээң айланып,
Кийбейсиң кээде *чалбарды*.
Маймыл көргөн немедей,

Ээрчитесин балдарды.

Баткакка оонап каласын.

Турууга сенде ал барбы", - деген Үзүндүдө чалбар (чалбарды) деген диалектилик сөз жаңжалды, талдарды, балдарды, ал барбы дегендерге уйкашып, ырдын рифмасын түзгөн.

Диалектилик элементтерди рифмалык каражат катары жкындар Б.Сарногоев, Т.Кожомбердиевдер да кеңири пайдаланган. Бирок дайыма эле кыргыз акындары диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү ыр түзүү зарылчылыгынан эмес, жөн гана жалпы улуттук тилдин адабий номаларына этибарсыз мамиле жасоодон да келип чыгып калган учурларын байкоого болот:

"Алыста күн күркүрөп, чакмак чагат,
Соолуктап, көкүрөгү бат-бат кагат" (ад.т. солуктап)
(Т.Кож. Чалкашка).

"Бирок да үмүт сени тыштап кетпей", (ад.т. таштап)

Бийик бол, өйдө тур деп колун бере",
(Т.К. Оттон өскөн кызыл гүл).

"Тоолорумду жасып-жайып жиберсе", (ад.т. жазып-жайып)
Ашып түшөр Азиянын тенинен".
(Б.С. Менин жерим).

Бул сыяктуу мүчүлүштөрдү айрым дасыккан акындан да, жаңыдан калем кармаган жаш жазуучулардан да табууга болор эле. Бирок максат алардын бардыгын тизмелеп чыгууда эмес. Биздин айтарыбыз: сөз өнөрүн курал туткан калемгерлер үчүн элдик тил - көркөм сүрөттөнүн соолбос булагы, түгүнгүс кенчи. Аны зергерге тете чебердик менен кынаптап, баркына жете кастарлап, туш келди чача бербей, сарандык менен сарп кылып уруна билсе, көркөм чыгарманын ажарын ачып, сөз устатынын куралын курчутат.

Корутунду

Жалпы изилдөөбүздү корутундулап айтканда:

1. Көркөм чыгарманын стилин, идеялык мазмунун, образдар системасын туура түшүнүп, терең талдай билүү үчүн анын тилин изилдөө чоң мааниге ээ болот. Көркөм чыгарманын тилин изилдөө «адабий тил» жана «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөр менен байланыштуу.
2. Кыргыз адабий тилинде бир кыйла калыптанып калган функционалдык стилдер болуп расмий иш кагаздарынын стили, публицистикалык стиль жана илимий стилдер эсептелет.
3. Көркөм адабияттын тилин же көркөм кептин стилин адабий тилдин башка функционалдык стилдери менен бир катарга коюуга болбойт.
4. Ошол эле учурда адабий тил менен көркөм адабияттын тили бир эле жалпы улуттук тилдин эки башка кырдаалдагы жүзөгө ашырылышы болуп эсептелет. Көркөм адабиятсыз адабий тил жок, тескерисинче, адабий тилсиз көркөм адабият жаралбайт. Бардык көркөм чыгарманын тилинин негизин адабий тил түзөт.
5. Иштин негизги мазмунун көркөм адабияттын тилин тарыхый стилдештирүү проблемасы түзөт. Тарыхый стилдештирүү маселеси коомдун жана тилдин өнүгүшүнүн өткөн мезгилин реалдуу сүрөттөп көрсөтө турган лингвостилистикалык ыкма катары каралды. Бул проблеманы Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын тилине талдоо жүргүзүүнүн негизинде чечүүгө аракет жасалды. Анткени кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый турмушун реалисттик менен көркөм сүрөттөп көрсөтүүдө Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы өзгөчө орунду ээлейт. Ал – кыргыз адабиятындагы тарыхый роман жанрынын бардык мүнөздүү белгилерине ээ болгон биринчи көркөм чыгарма. Роман кыргыз элинин турмушундагы эң оор, азаптуу мезгилдердин бири болгон Кокон хандыгынын эзүүсү жана Түштүк Кыргызстандын Россиянын карамагына кошулуунун тарыхый өбөлгөлөрүн сүрөттөөгө арналган.

6. Көркөм адабияттын башка жанрларынан айырмаланып, тарыхый жанрдагы чыгарма көркөм чындык менен бирге объективдүү тарыхый чындыкты да туура чагылдырып берүүгө тийиш. Мына ушуга байланыштуу тарыхый көркөм чыгарманын автору чече турган бир катар спецификалык адабий проблемалар келип чыгат, тактап айтканда тарыхый фактыны көркөм пайдалануу, тарыхый-турмуштук колоритти түзүү жана ошол тарыхый доордун тилин чагылдыргандай өзгөчө тилди иштеп чыгуу сыяктуу маселелер. Ал эми тарыхый чындык, доордун колорити тилди стилдештирүү аркылуу жетишилет.
7. Тилди тарыхый стилдештирүүдө жалаң эле эскирген сөздөр эмес, диалектизмдер, карапайым сөздөр, башка тилдик сөздөр сыяктуу лексикалык каражаттар да кызмат кылат. Тарыхый стилдештирүү менен улуттук, социалдык, локалдык стилдештирүү кабатташып келип да өткөн доордун колоритин түзөт.
8. Автордук баяндоо менен персонаждын кебинин ортосундагы карым-катыш көркөм адабияттын тилин тарыхый стилдештирүүнүн эң маанилүү маселелеринен болуп эсептелет. Анткени чыгарманын өзүнүн биримдиги жана бүтүндүгү мына ушул карым-катышка көз каранды. Романда жалаң гана персонаждын кеби стилдештирилбестен, эскирген сөздөр билинбестен персонаждын кебинен автордук баяндоого өтүп кетет, кээде эки башка тилдик стихиянын ортосундагы чек жоюлуп да калат.
9. Диалектилик сөз көркөм чыгармада стилистикалык максат менен колдонулуп, адабий тилдин нормасынан сырткары кала бериши мүмкүн. «Диалектизм» деген термин жергиликтүү колоритти берүү үчүн атайын стилистикалык максатта колдонулган көркөм сүрөттөөнүн тилдик каражаты болуп эсептелет. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларында диалектизмдердин нагыз лексикалык жана этнографиялык, лексика-семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык жана синтаксистик диалектизмдер сыяктуу типтери колдонулат.

10. Диалектизмдер жергиликтүү колоритти түзүүнүн, турмушту реалдуу сүрөттөөнүн, кейипкердин тилин типтештирүүнүн жана индивидуалдаштыруунун, этнографиялык сыпаттоонун, ойду кыска жана так берүүнүн, синонимдик катарды көбөйтүүнүн стилистикалык каражаты болуп эсептелет. Поэтикалык чыгармаларда мындан тышкары версификация (ыр түзүү) каражаты катары да колдонулат.
11. Жазуучулар диалектизмдерди көбүнчө элеттик турмушту сүрөттөө үчүн колдонушат. Жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигин, чарбачылыгын, урунган өзгөчө буюм-тайымдарын, чөйрөгө гана тиешелүү өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн сүрөттөөдө автордун кебинде да, персонаждын кебинде да этнографиялык диалектизмдер кеңири колдонулат да, көркөм чыгармада жалаң гана жергиликтүү реалийди этнографиялык жактан так атоо кызматын аткаарбастан, тилди локалдык стилдештирүү менен эстетикалык таасирге да ээ болот.
12. Көркөм чыгармада диалектизмдердин ар кандай типтери автордук кеп менен катар кейипкерлердин тике сөзүндө да, кыйыр сөзүндө да, өздүк эмес тике сөзүндө да кеңири колдонулуп, персонаждын тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты болуп кызмат аткарат. Ошондой эле оозеки кепте тике сөз менен кыйыр сөз аралашып да келе берет. Көркөм чыгармада диалектизмдер автордук баяндоого да, сыпаттап жазууга да, пейзаждык сүрөттөөгө да, каармандын ички монологуна да киргизилиши мүмкүн. Эгер чыгарма айтып берүү (сказ) манерасында жазылса, бул учурда диалектизмдер чыгарманын белгилүү бир кептик бөлүгү менен гана чектелбестен, көркөм текстте эркин колдонула берет. Бирок персонаждын кебин диалектилик лексика менен ашкере бастырып салууга да, ошол эле учурда каармандын кебинин индивидуалдуулугун жоюп жиберүүгө да болбойт. Автор бул жерде таразанын ташын тең салмактап, адабий лексика менен говордук лексиканы айкалыштыра колдонуу менен каармандын реалдуу көркөм кебин иштеп чыгууга тийиш.
13. Диалектизмдер көркөм чыгармада мүнөздөө (характерологическая) функциясын да аткарат. Жазуучу,

диалектизмдерди персонаждын кебине киргизүү менен, аны белгилүү бир социалдык-турмуштук чөйрөгө таандык кылып көрсөтөт жана каармандын образын ошол социалдык чөйрөгө ылайыктуу ачып берет. Бул учурда адабий тилде сүйлөгөн ар бир эле окурманга түшүнүктүү, болгон диалектизмдердин чектелүү гана тобу колдонулат да, мындай диалектизмдер адабий кептин фонунда мүнөздөөчү орнамент катары кабыл алынат.

Диалектилик лексиканы жакшы билген жазуучулар стандарттуу диалектизмдердин чегинен чыгып, каармандын сырткы кебетесин гана мүнөздөбөстөн, анын ички дүйнөсүн да ачып берет.

14. Диалектизмдерди колдонуунун негизги жүйөлөрүнүн бири болуп, автордун чыгармачылыгынын жалпы багыты менен байланышкан, сүрөттөп жаткан чындыкка карата жазуучунун көзкарашын билгизген автордун образынын жүзөгө ашырылышы эсептелет.
15. Диалектизмдерди жөндүү колдонуу менен катар, адабий чыгармачылыктын жандуу процессинде айрым жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында стилистикалык зарылчылыксыз эле адабий тилдин нормасын бузуп, диалектизмдерди натуралисттик менен пайдаланган учурлар да кездешет. Диалектизмдерди стилистикалык максатсыз жөнү жок колдонуудан адабий чыгарманын көркөмдүгү жогорулабастан, тескерисинче, көркөм сүрөттөө каражатынын эстетикалык таасирдүүлүгү төмөндөп калышы ыктымал. Ошондуктан диалектизмдерди пайдаланууда ар бир сүрөткер буга кылдаттык менен мамиле кылып, чен-өлчөмдү туя билүү сезимин жоготпошу керек.

Шартгуу кыскартуулар

а) Авторлордун аттары:

- Б. С. - Байдылда Сарногоев.
Ж.Мав. - Жунай Мавлянов.
М. А. - Мамасалы Абдукаримов.
Т. К. - Төлөгөн Касымбеков.
Т. Кож. - Турар Кожомбердиев.
Ш. А. - Шабданбай Абдыраманов.

б) Сөздүктөр:

- ДТС Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, Ленинград. отд., 1969
- КӨС Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. - Фрунзе: КСЭнин башкы редакциясы, 1986.
- КТДС I Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. I том. - Фрунзе: Илим, 1976.
- ЮКОС Юдахин К. К. Кыргызча - орусча сөздүк. -М.: Советская энциклопедия, 1965.

в) Тилдер, диалектилер.

- ад. т. - адабий тилде.
- б. түрк - байыркы түрк тилинде.
- диал. - диалектиде.

Адабияттар

1. *Виноградов В.В.* О теории художественной речи. -М.: Высшая школа, 1971.
2. *Виноградов В.В.* Литературный язык. //Избранные труды. История русского литературного языка. -М.: Наука, 1978.
3. *Горький М.* Собрание сочинений в 30 томах. Том 27. -М.: ГИХЛ, 1953.
4. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, Ленингр. отд., 1969.
5. *Ларин Б.А.* О разновидностях художественной речи (семантические этюды), 1922 год. //Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. Избранные статьи. -Л.: Художественная литература. Ленинград.отд., 1974.
6. *Мамытов Ж.* Көркөм чыгарманын тили. -Фрунзе: Мектеп, 1990.
7. *Мамытов Ж.* Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы. -Каракол, 2002.
8. *Өмүралиева С.* Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларына лингвистикалык илик. -Бишкек, 1999.
9. *Прохорова В.Н.* Диалектизмы в языке художественной литературы. -М.: Учпедгиз, 1957.
10. *Тенишев Э.Р.* История кыргызского литературного языка (донациональный период). //Тенишев Э.Р. Древнекыргызский язык. -Бишкек: Кыргызстан, 1997.
11. *Тойчубекова Б.* Көркөм адабияттын стилинин айрым маселелери. //Кыргыз адабий тилинин стиялдик түрлөрү. -Фрунзе: Илим, 1983.

12. *Толстой А.Н.* Полное собрание сочинений. Том 13. - М.: ГИХЛ, 1949.

13. *Усубалиев Б.* Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. -Бишкек, 1994.

14. *Шаршеев Н.* Көркөм чыгармалардын лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү. //Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү. -Фрунзе: Илим, 1983.

15. *Щербина В.Р.* «Петр I» А. Н. Толстого. //В сб.: Советская литература. -М.: Учпедгиз, 1950.

16. *Юдахин К.К.* Кыргызча - орусча сөздүк. -М.: Советская энциклопедия, 1965.

17. *Юнусалиев Б. М.* Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери. - Кызыл Кыргызстан, 1954, 29-октябрь. //Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. -Фрунзе: Илим, 1985.

18. *Юнусалиев Б. М.* Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө. - Советтик Кыргызстан, 1962, 5-январь. //Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. -Фрунзе: Илим, 1985.

19. *Юнусалиев Б. М.* Кыргыз диалектологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1971.

Мазмуну

Киришүү	3
I БАП. Көркөм адабияттын тили менен адабий тилдин карым – катышы.....	8
II БАП. Тарыхый доордун колоритин түзүүдө эскирген сөздөрдүн образдык – эстетикалык кызматы.....	15
1 - §. Эскирген сөздөр жөнүндө жалпы маселелер.....	15
2 - §. Кыргыз көркөм адабиятындагы стилдештирүү проблемасы....	20
3 - §. Историзмдер – тарыхый доордун көрсөткүчү.....	24
4 - §. Архаизмдер – өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты.....	37
5 - §. Эскирген сөздөрдү чечмелөөнүн ыктары.....	39
6 - §. Автордук баяндоо жана каармандын кеби	41
III БАП. Диалектизмдер – жергиликтүү колоритти берүүнүн каражаты.....	43
1 - §. Диалектизмдер жөнүндө жалпы маселелер.....	43
2 - §. Диалектизмдердин стилистикалык функциялары....	46
3 - §. Поэзиялык чыгармалардагы диалектизмдер.....	54
Корутунду.....	56
Шарттуу кыскартуулар.....	60
Адабияттар.....	61